

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Кафедра прикладної лінгвістики

УКРАЇНСЬКА МОВА У ЗМІ

1 ТА 2 ЧАСТИНА

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
для підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти галузі знань 06 «Журналістика»,
спеціальності 061 «Журналістика»

Одеса
Фенікс
2024

УДК 316.774: 811.161.2
У45

Рекомендовано до друку рішенням навчально-методичної ради
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 4 від 17 січня 2024 р.)

Укладач:

Назаренко Оксана Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Одеська юридична академія» (ORCID ID: 0000–0002–4697–6100);

Грушевська Юлія Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри журналістики Національного університету «Одеська юридична академія» (ORCID ID: 0000–0002–8598–1711).

Рецензенти:

Колкутіна Вікторія Вікторівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри журналістики Національного університету «Одеська юридична академія»;

Сікорська Вікторія Юрївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри журналістики та мовної комунікації Одеського національного морського університету.

Українська мова у ЗМІ. 1 та 2 частина : навч.-метод. посіб.
У45 для здобувачів першого (бакалавр.) рівня вищої освіти галузі знань 06 «Журналістика», спец. 061 «Журналістика». [Електронне видання] / уклад. О. М. Назаренко ; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». – Одеса : Фенікс, 2024. – 162 с. – Режим доступу: <https://>

ISBN 978–617–8395–54–4

Навчально-методичний посібник складається зі вступу, структури навчальної дисципліни, тематичного плану, теоретичного матеріалу для лекцій, планів і завдань до практичних занять, тем і завдань для самостійної роботи, питань до іспиту та методичних вказівок для викладачів, які проводять практичні заняття.

Навчально-методичний посібник підготовлено відповідно до освітньої програми вищої освіти за спеціальністю 061 «Журналістика» і рекомендовано використовувати у навчальній роботі при підготовці фахівців за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти.

УДК 316.774: 811.161.2

ISBN 978–617–8395–54–4

© О. М. Назаренко, 2024

ВСТУП

Мета викладання навчальної дисципліни «Українська мова у ЗМІ» – дати здобувачам вищої освіти теоретичні відомості про систему сучасної української мови, навчити застосовувати отримані знання на практиці, підвищити загальномовний рівень майбутніх фахівців, розвивати комунікативні здібності.

Предметом навчання курсу «Українська мова у ЗМІ» є орфографічна, фонетична, граматична, морфологічна та синтаксична структура сучасної української літературної мови. Зазначений курс є одним із складових професійної підготовки журналістів в Україні.

Дисципліна «Українська мова у ЗМІ» тісно пов'язана з такими предметами, як «Журналістські жанри», «Основи журналістики», «Практична стилістика», «Загальне редагування», «Практикум з української мови».

Основними завданнями вивчення дисципліни «Українська мова у ЗМІ» є вироблення практичних навичок застосування теоретичного матеріалу в практиці мовлення, у виконанні різного характеру завдань; вміння розмежовувати частини мови, визначати їх морфологічні ознаки, особливості словозміни; покращення культури мовлення здобувачів; забезпечення опанування нормами української літературної мови та дотримання вимог культури усного й писемного мовлення, а також оволодіння навичками використання засобів мови в різних життєвих ситуаціях.

Опанування курсом «Українська мова у ЗМІ» передбачає читання лекцій, проведення практичних занять, виконання самостійної роботи.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми після вивчення дисципліни здобувачі повинні:

- знати сучасну класифікацію частин мови, їхні семантичні, морфологічні та синтаксичні ознаки;
- аналізувати одиниці та категорії сучасної української мови, їхні формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні та комунікативні ознаки;

- дотримуватися основних принципів української пунктуації та правила вживання розділових знаків у простому і складному реченні;
- застосовувати на практиці норми орфографії, морфології та синтаксису;
- застосовувати фахову українську термінологію у професійній діяльності журналіста та вживати нормативні граматичні форми;
- створювати власні матеріали, використовуючи набуті вміння та навички;
- вирізняти частини мови і правильно застосовувати їх форми у тексті;
- правильно конструювати різні типи простих і складних речень;
- виконувати повний синтаксичний розбір простих та складних речень;
- застосовувати набуті знання та навички у галузі журналістики.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 150 годин / 5 кредитів ECTS. Підсумковою формою контролю є залік та екзамен.

Оцінювання результатів навчання здобувачів вищої освіти щодо опанування навчальної дисципліни здійснюється відповідно до Положення про організацію освітнього процесу в Національному університеті «Одеська юридична академія».

Критерії оцінювання знань здобувачів:

Оцінка «відмінно» / А – теоретичний зміст навчальної дисципліни засвоєний цілком. Здобувач вищої освіти має системні, повні, ґрунтовні знання відповідно до вимог освітньої програми, вміє вільно та самостійно викласти зміст всіх питань програми навчальної дисципліни, розуміє її значення для своєї професійної підготовки й усвідомлено використовує їх на практиці. Здобувачу вищої освіти властивий високий (творчий) рівень компетентності, він уміє самостійно аналізувати, оцінювати, узагальнювати вивчений матеріал, добирати джерела інформації та користуватися ними. Відповідь здобувача освіти є повною, логічно обґрунтованою, з правильним використанням наукових термінів. Письмові завдання виконані повністю, відповідь обґрунтована й правильно оформлена

Оцінка «добре» / В – теоретичний зміст дисципліни засвоєний цілком, необхідні практичні навички роботи із вивченим матеріалом сформовані, усі передбачені освітньою програмою завдання виконані переважно якісно. Здобувач вищої освіти добре опанував вивчений матеріал, уміє застосовувати знання в стандартних ситуаціях, аналізувати й систематизувати інформацію. Здобувач вищої освіти вміє дати ґрунтовну відповідь на поставлене запитання, володіє понятійним апаратом, характеризується достатнім рівнем компетентності. Здобувач вищої освіти самостійно виправляє допущені помилки, кількість яких є незначною. Письмові завдання виконані цілком, але допущені незначні неточності в розрахунках або оформленні.

Оцінка «добре» / С – теоретичний зміст навчальної дисципліни здебільшого засвоєний. Необхідні практичні навички роботи з вивченим матеріалом сформовані на достатньому рівні. Всі передбачені освітньою програмою завдання виконані, жодне з них не оцінене мінімальним балом. Деякі завдання виконані з помилками, деякими несуттєвими недоліками. Здобувач вищої освіти уміє зіставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом викладача, загалом самостійно застосовувати її на практиці, виправляти помилки, з-поміж яких є суттєві, добирати аргументи на підтвердження певних думок. Відповіді на запитання є логічними, аргументованими, хоч і мають неточності, зокрема, кілька суттєвих помилок. Письмові завдання виконані цілком, однак допущено низку неточностей в розрахунках або оформленні.

Оцінка «задовільно» / D – теоретичний зміст навчальної дисципліни засвоєний частково. Необхідні практичні навички роботи із вивченим матеріалом сформовані на базовому рівні. Здобувач вищої освіти загалом правильно відтворює навчальний матеріал, знає основні теорії і факти, уміє наводити власні приклади на підтвердження певних думок, робити окремі висновки. Виявляє середній рівень компетентності. Більшість робіт, передбачених програмою, виконано частково, деякі з фактичними та змістовними помилками.

Оцінка «задовільно» / E – теоретичний зміст навчальної дисципліни засвоєний частково. Деякі практичні навички роботи не сформовані. Здобувач вищої освіти виявляє поверхові знання й розуміння основних положень навчального матеріалу, значну частину

його відтворює на репродуктивному рівні. Відповідь є недостатньо осмисленою. Уміє застосовувати знання для виконання завдань за зразком. Більшість робіт, передбачених програмою виконано, якість виконання деяких із них оцінена мінімальним балом.

Оцінка «незадовільно» / Fx – теоретичний зміст курсу засвоєний лише фрагментарно. Необхідні практичні навички не сформовані. Здобувач вищої освіти не знає базового матеріалу, не володіє понятійним апаратом. Відзначається низьким рівнем компетентності. Більшість передбачених програмою навчальних завдань не виконано або якість їх виконання мінімальна. За додаткової самостійної роботи над матеріалом курсу можливе підвищення якості виконання завдань. Письмові завдання не виконані або виконані з принциповими помилками в розрахунках та оформленні.

Оцінка «незадовільно» / F – теоретичний зміст навчальної дисципліни не засвоєний. Необхідні практичні навички роботи не сформовані, необхідні завдання не виконані або мають грубі помилки. Здобувач вищої освіти володіє матеріалом на рівні елементарного розпізнання й відтворення окремих фактів, елементів, об'єктів або не володіє взагалі. Необхідна подальша робота (зокрема, повторне вивчення курсу).

Шкала оцінювання: національна та ECTS

100-бальною шкалою	Шкала за ECTS	За національною шкалою	
		Екзамен	залік
90–100	A	Відмінно	зараховано
82–89	B	Добре	
74–81	C		
64–73	D	Задовільно	
60–63	E		
1–59	Fx	Незадовільно	не зараховано
1–34	F		

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Форма навчання	Курс	Семестр	Лекційні заняття	Практичні заняття	Всього ауд. годин	Курсові роботи	Контрольні роботи	Самостійна робота	Всього годин	Кількість кредитів ECTS	Екзамен	Залік
1 ч. денна	1	2	12	14	26	-	-	50	90	3	-	+
2 ч. денна	2	3	12	14	26	-	-	34	60	2	+	-

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назви розділів, тем	Лек- ції	Прак- тичні заня- тя	Само- стійна робота
1	Українська літературна мова – національна мова українського народу. Функції мови в суспільстві. Конституція України про функціонування та розвиток української мови.	2	2	5
2	Предмет і завдання фонетики і фонології. Характеристика голосних та приголосних звуків	2	2	5
3	Зміни звуків у мовному потоці. Комбіаторні та позиційні фонетичні зміни. Одиниці та засоби надсегментної фонетики: склад, наголос, інтонація.		2	10
4	Графіка української мови. Орфографія. Лексикологія як розділ мовознавства. Лексико-семантична система мови	2	2	10
5	Класифікація лексики за значенням. Лексична полісемія, типи лексичної полісемії. Омонімія, типи омонімів. Синонімія, класифікація синонімів. Перифраз у мові ЗМІ	2	2	10
6	Пароніми та антоніми в українській лексиці, їх типи	-	2	
7	Класифікація лексики української мови за походженням та вживанням.	2	-	5
8	Українська фразеологія: джерела, структура, семантика. Типи фразеологічних одиниць. Словотвір як розділ мовознавчої науки. Способи словотворення.	2	2	5
9	Предмет морфології. Загальна характеристика іменника як частини мови.	2	2	4

№ п/п	Назви розділів, тем	Лекції	Практичні заняття	Само-стійна робота
10	Загальна характеристика прикметника як частини мови. Творення ступенів порівняння якісних прикметників. Творення присвійних прикметників.	-	2	4
11	Загальна характеристика числівника як частини мови. Словозміна числівників. Загальна характеристика займенника як частини мови. Відмінювання займенників різних розрядів.	2	2	5
12	Загальна характеристика дієслова як частини мови. Дієприкметник. Склад і форми дієприкметника. Дієприслівник	2	2	5
13	Загальна характеристика прислівника та службових частин мови.	2	2	5
14	Предмет синтаксису. Поняття про словосполучення і речення. Просте речення. Просте ускладнене речення.	2	2	4
15	Складносурядне речення. Складнопідрядне речення Безсполучникове складне речення	2	2	7
Загальна кількість годин		24	28	84

НАВЧАЛЬНИЙ КОНТЕНТ

Лекція № 1

Тема: Українська літературна мова – національна мова українського народу. Функції мови в суспільстві. Конституція України про функціонування та розвиток української мови

Мета вивчення

Ознайомити здобувачів із курсом «Українська мова у ЗМІ»; поглибити знання про поняття національна мова і літературна мова; формувати системне уявлення про мову, про мовну особистість, її розвиток, про можливості та умови самовдосконалення;

План

1. Місце української мови серед мов світу. Конституція України про функціонування та розвиток української мови
2. Поняття національна мова і літературна мова. Найістотніші ознаки літературної мови. Форми її існування.
3. Функції мови в суспільстві.
4. Мовні норми. Види норм.

1. Місце української мови серед мов світу. Серед майже шести тисяч мов і діалектів, які налічують нині в сучасному світі, лише 220 мають писемність і ще менше – державний статус, 1400 мов перебуває на межі зникнення, дві третіх населення земної кулі використовує для писемного й усного мовлення всього одинадцять мов: китайську (1 мільярд 226 млн осіб), іспанську (332 млн.), англійську (322 млн.), бенгальську (189 млн.), гінді (182 млн.), арабську (175 млн.), російську (170 млн.), японську (125 млн.), німецьку (98 млн.), французьку (72 млн.), португальську.

Українська мова – це мова не тільки тих, хто мешкає в Україні, але й мільйонів українців, розпорошених долею по всіх континентах. За даними перепису 1989 р., у складі населення України, яке становило 51,4 млн осіб, налічувалося 37,4 млн українців. З цієї кількості рідною українську мову вважали 32,8 млн осіб. Якщо в кількісному рейтингу українська мова посідає дев'ятнадцяте міс-

це, то в якісному її рейтинг набагато вищий. Конкурс милозвучності, який відбувся на початку двадцятого століття, засвідчив особливо високий рівень нашої мови: вона посіла **друге місце** після італійської. Показовим у цьому випадку є той факт, що українське народнопоетичне мовлення насичене голосними (до 45–46%), чим справді близьке до італійської мови. Щоправда, в літературному мовленні українська мова в результаті різних впливів багато в чому втратила свою вокалічність: кількість голосних у ній знизилася до 42%, а кількість приголосних відповідно зросла –58%.

За результатами конкурсу краси мов, що відбувся в Парижі в 1934 р., перше місце дісталось французькій мові, друге – перській (іранській, або фарсі), третє – українській. Українська мова належить до індоєвропейської сім'ї слов'янської групи східнослов'янської підгрупи.

Відповідно до **статті 10 Конституції України** державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом. Тлумачення статті 10 Конституції України, за якою «державною мовою в Україні є українська мова», треба розуміти так, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (частина п'ята статті 10 Конституції України).

Українська мова, поряд з прапором, гербом і гімном, є одним з символів української держави. Володіння державною мовою та її використання посадовими і службовими особами органів державної влади та органів місцевого самоврядування є однією з обов'язкових умов для зайняття відповідних посад. Знання української мови є неодмінною умовою набуття громадянства України.

2. Поняття національна мова і літературна мова. Найістотніші ознаки літературної мови. Форми її існування.

Національна мова – це сукупність усіх слів, граматичних форм та особливостей вимови людей, які говорять українською мо-

вою. Містить літературну мову, територіальні та професійні діалекти, просторіччя, соціальні жаргони, суржик.

Літературна мова – це відшліфована форма національної мови з усталеними для певного часу, але історично мінливими нормами, яка безпосередньо не пов'язується з якоюсь конкретною частиною української етнічної території, а обслуговує потреби українців безвідносно до місця їх проживання. Обробленість і впорядкованість літературної мови надають їй вигляду взірцевості, своєрідного «мовного ідеалу», забезпечуючи їй загальноприйнятність, зрозумілість та обов'язковість. Літературна мова функціонує у писемній та усній формі у всіх сферах суспільного життя, є основою духовної та літературної культури суспільства, без неї неможливий розвиток мистецтва, науки, техніки.

На відміну від літературної **діалектна мова** характеризується відсутністю писаних правил, мінливістю своєї будови в різних частинах етнічної території та різних соціальних групах, переважно усною формою вияву і відносно обмеженою сферою вживання.

Ознаками літературної мови, які відрізняють її від інших форм національної мови є:

1. Унормованість.
2. Кодифікація (від лат. *codex* – дощечка для писання, книга та *facere* – робити) – зведення (визначення) мовних законів, правил вимови, письма (графіка, орфографія, пунктуація), підручниках.
3. Наддіалектна форма існування словотворення і слововживання, побудови речень і закріплення їх у правописі, словниках.
4. Багатофункціональність.
5. Стилiстична диференціяція.
6. Усна і писемна форми існування.

3. Функції мови в суспільстві. Мова – невід'ємна ознака людського колективу. Вона є багатофункціональним явищем, тобто виконує багато різних функцій у суспільстві.

Комунікативна функція. Мова – найважливіший засіб спілкування людей і забезпечення інформаційних процесів у сучасному суспільстві (у науковій, технічній, політичній, діловій, освітній та інших галузях життя людства). У цій ролі вона має універсальний характер: нею можна передавати все те, що виражається, наприклад, мімікою, жестами чи символами.

Ідентифікаційна функція виявляється в часовому й у просторовому вимірах. Ми, сучасники, відчуваємо свою спільність і зі своїми попередниками, і з нащадками, і з тими, хто перебуває поряд, і з тими, хто в інших краях. Кожна людина має своєрідний індивідуальний мовний «портрет», мовний «паспорт», у якому відображено всі її національно-естетичні, соціальні, культурні, духовні, вікові та інші параметри.

Експресивна функція мови полягає в тому, що вона є універсальним засобом вираження внутрішнього світу людини.

Гносеологічна функція. Мова є своєрідним засобом пізнання навколишнього світу. На відміну від інших істот, людина користується не лише індивідуальним досвідом і знаннями, а й усім набутком своїх попередників та сучасників, тобто суспільним досвідом. Але за умови досконалого знання мови, й бажано не однієї.

Мислетворча функція. Формуючи думку, людина мислить мовними формами. Мислення є конкретне (образно-чуттєве) й абстрактне (понятійне).

Естетична функція. Мова – першоджерело культури, оскільки вона є і її знаряддям, і водночас матеріалом створення культурних цінностей.

Культурологічна функція. Культура кожного народу знайшла відображення та фіксацію найперше в його мові. Через мову передається й естафета духовних цінностей від покоління до покоління. Що повнокровніше функціонує в суспільстві мова, то надійніший зв'язок та багатша духовність наступних поколінь.

Номінативна функція. Усе пізнане людиною одержує від неї свою назву й тільки так існує у свідомості. Цей процес називається лінгвілізацією – «омовленням» світу.

Оскільки мова – явище системне, усі її функції виступають не ізольовано, а проявляються в тісній взаємодії.

4. Мовні норми. Види норм. Мовні норми – сукупність найбільш традиційних реалізацій мовної системи, повторюваних, відібраних і закріплених у процесі спільної комунікації. Норми надають мові характеру впорядкованості і загальної обов'язковості. Основними ознаками мовної норми є **традиційність**, гнучка **стабільність**, сформована змінами культурно-історичних умов розвит-

ку літературної мови, та **варіативність**. Суспільні смаки й оцінки не завжди збігаються з уже витвореними й усталеними нормами, але це не означає, що їх можна ігнорувати. Будь-яке мовне явище може вважатися нормативним, якщо воно ґрунтується на трьох ознаках: відповідності того чи іншого явища структурі мови; регулярності відтворюваності відповідного явища в процесі комунікації; суспільному схваленні і визнанні відповідного явища як нормативного.

Розрізняють такі типи літературної норми:

1) **акцентуаційні** норми регламентують правильне наголошення слів;

2) **графічні** визначають норми позначення звукової мови на письмі за допомогою літер та нелітерних знаків (апострофа, дефіса, розділових знаків);

3) **орфографічні** норми – правила написання слів та їх частин, які регламентуються чинним “Українським правописом” 2019 року, орфографічними словниками, довідниками з українського правопису, підручниками та посібниками;

4) **пунктуаційні** – регулюють вживання розділових знаків, які полегшують сприйняття тексту і виклад думок на папері. Пунктуаційні норми реалізуються лише в писемному мовленні й регламентуються чинним правописом, підручниками та посібниками;

5) **морфологічні** норми визначають правильне творення і вживання в усному та писемному мовленні форм слів;

6) **синтаксичні** норми передбачають усталену побудову словосполучень, речень;

7) **лексичні** – встановлюють правила вживання слів відповідно до їх лексичних значень;

8) **фразеологічні** норми врегульовують особливості творення й використання в текстах різних стилів сталих мовних зворотів, які характеризуються стійкістю лексичного складу;

9) **стилістичні** – регулюють відбір мовних засобів відповідно до сфери та ситуації спілкування.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Чи тотожні терміни «українська національна мова» й «українська літературна мова»?
2. Що обслуговує усна форма літературної мови та де використовується писемна форма? Які функції виконує мова в суспільстві?

3. Що таке мовна норма? Які мовні норми ви знаєте?
4. Чим визначаються зміни мовних норм?

Лекція № 2

Тема: Предмет і завдання фонетики і фонології. Характеристика голосних та приголосних звуків

Мета вивчення

Ознайомлення з основами техніки правильної вимови, інтонаційно виразного усного мовлення; набуття знань про фонетичний склад української мови; вироблення у здобувачів умінь і навичок послуговуватися цими рівнями мови при підготовці журналістських матеріалів різних жанрів.

План

1. Фонетика як розділ мовознавства.
2. Звуки і фонемі. Ознаки фонем.
3. Класифікація голосних та приголосних звуків.

1. Фонетика як розділ мовознавства. Фонетична коректність усного мовлення є засадничою складовою культури українського мовлення взагалі. Саме в усному мовленні найповніше проявляється людина, слово мовлене має величезну впливову силу. В ієрархії мовних рівнів фонетика є тією особливою підсистемою-структурою, одиниці якої беруть участь у творенні всіх без винятку одиниць інших підсистем. Не випадково виникли такі розділи мовознавства, як, наприклад, акцентологія, морфонологія, фонетичний синтаксис тощо.

В останні роки багато наголошують про недостатню культуру українського ефірного мовлення, про помилки, зокрема й фонетичні. Розділ Фонетика допоможе уникнути таких помилок. Сьогодні фонетика вивчає звуки мови не лише з погляду артикуляції (як твориться звук), акустичних властивостей (як звучить звук, утворює коливальні рухи), перцепції (як сприймається слухом), але й з функціонального, або власне лінгвістичного, погляду. Саме функціональний аспект вивчення звуків мови дозволяє зрозуміти, що звукові одиниці позбавлені самостійного значення, проте вони слугують

утворенню інших мовних одиниць (морфем, слів, словосполучень, речень), які мають свою семантику і є засобом для спілкування. Мовознавець І. О. Бодуен де Куртене звукам у цій функції дав іншу назву – фонемі, а функціональний аспект вивчення мовних звуків кваліфікував ще фонологічним. Отже, звуки мови нині досліджують у чотирьох аспектах: артикуляційному, акустичному, перцептивно-му та функціональному (або фонологічному).

Тому завдання фонетики полягає у тому, щоб описати артикуляційну, акустичну й перцептивну природу звуків мовлення та функціонування звукового матеріалу (фонем) у реальних мовленнєвих актах.

2. Звуки і фонемі. Ознаки фонем. Термін *звук* означає найдрібнішу фонаційну (вимовну) одиницю, що справляє єдине акустичне враження. Безліч фізичних звуків ми зводимо до невеликої кількості звукотипів, упізнаємо їх і завдяки цьому сприймаємо слова, речення, закодовану в них інформацію. Таких звукотипів в українській мові є 38.

Розділ фонетики, який вивчає соціальну функцію звуків, називається фонологією. Основна одиниця фонології – це *фонема* – найменша звукова одиниця мови, конкретним виявом якої є варіанти. Тобто, можна розмежувати звук як слухове враження, що виникає внаслідок подразнення слухового нерва, і фонему – як звуковий тип, що об'єднує групу історично близьких діалектних варіантів.

Кожна фонема в українській мові має у своєму складі 4 основні ознаки.

Голосні фонемі розрізняються за такими ознаками: за наявністю чистого тону; за рядом – передній чи задній; за підняттям язика; за наголосом.

Приголосні розрізняються за ознаками: за участю тону і шуму; за місцем перепони; за способом творення; за палатальністю.

Названі вище ознаки сприймаються не розрізнено, не окремо, а в комплексі й одночасно – тільки так вони інформують про фонемі.

3. Класифікація голосних та приголосних звуків. Усі мовні звуки поділяються на голосні й приголосні. Цей традиційний поділ здійснюється на основі таких ознак:

а) голосні звуки творяться голосом і формою ротової порожнини, яка змінюється залежно від положення губ і язика; приголосні звуки творяться голосом і шумом або тільки шумом;

б) голосні звуки виступають в українській мові складотвірними, на них може падати наголос, а приголосні не утворюють складів і не бувають наголошеними.

В українській мові шість голосних звуків – [a], [o], [y], [e], [и], [і]. Найістотношою ознакою розрізнення голосних звуків є зміна об'єму й форми ротової порожнини, зумовленої рухами губ і язика. За роботою губ українські голосні переділяються на лабіалізовані, під час вимови яких губи заокруглюються і витягуються вперед ([o], [y]), і нелабіалізовані, що утворюються без активної участі губ ([a], [e], [і], [и]).

Голосні звуки [a], [o], [y] можуть вживатися і після твердих, і після м'яких, [и] – лише після твердих.

Приголосних звуків в українській мові 32. Вони утворюють пари за дзвінкістю – глухістю і за твердістю – м'якістю.

Дзвінки: [б], [д], [дж], [г], [ґ], [з], [ж], [дз], [дз'];

Глухі: [п], [т], [ч], [к], [х], [с], [ш], [ц], [ц'], [ф].

Глухий звук [ф] не має відповідного дзвінкого.

М'які: [д'], [ті], [з'], [с], [л'], [н'], [ц'], [дз'], [й], [р'].

Тверді: [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [ц], [дз], [р], [б], [п], [в], [м], [ф], [к], [х], [ж], [дж], [ч], [ш].

М'який звук [й] не має відповідного йому твердого. Тверді приголосні [б], [п], [м], [в], [ф], [г], [ґ], [к], [х], [ж], [ч], [ш], [дж] не мають відповідних їм м'яких, але перед [і] напівпом'якшена їх вимова є орфоепічною нормою сучасної української літературної мови.

До губних приголосних належать [б], [п], [м], [ф], [в].

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Що є предметом вивчення фонетики і фонології?
2. Яка різниця між звуком і фонемою?
3. Чому такі вислови, як «голосна буква», «приголосна буква», неправильні?
4. На які групи поділяються приголосні звуки?

Лекція № 3

Тема: Зміни звуків у мовному потоці. Комбінаторні та позиційні фонетичні зміни. Одиниці та засоби надсегментної фонетики: склад, наголос, інтонація

Мета вивчення

Дати здобувачам теоретичні відомості про артикуляційну систему сучасної української мови, навчити знаходити комбінаторні та позиційні фонетичні зміни в поданих завданнях; формувати вміння застосовувати отримані знання на практиці

План

1. Артикуляційно-акустичні передумови змін звуків.
2. Типи змін звуків.
3. Комбінаторні фонетичні зміни.
4. Позиційні фонетичні зміни.
5. Склад, типи складів.
6. Наголос, його типи (словесний, логічний, фразовий, синтагматичний).
7. Інтонація комунікативна та емоційна.

1. Артикуляційно-акустичні передумови змін звуків. Голосні й приголосні звуки в процесі мовлення групуються у склади, слова, синтагми, фрази, рідше – функціонують ізольовано. В середині слова, а часто й на межі слів артикуляція сусідніх звуків певним чином видозмінюється: рекурсія (остання фаза артикуляції) попереднього звука та екскурсія (початкова фаза артикуляції) наступного звука взаємодіють, переходячи одна в одну, і відбувається так зване явище коартикуляції. Коартикуляція призводить до того, що основні артикуляційні типи взаємно змінюють свою якість – таким чином виникають відмінні варіанти звуків (алофони фонем). Коартикуляція зумовлена певними інерційно-механічними й нейрофізіологічними обмеженнями в роботі органів мовлення, економією артикуляційних зусиль мовця, а також темпом мовлення. На вимову звука впливає, крім ближчого звукового оточення, також його місце у слові й розташування щодо наголосу. Фонемі в мовленнєвому потоці ніколи не виступають у чистому вигляді. Вони, реалізуючись у звуках, так чи

інакше взаємодіють одна з одною і внаслідок цього зазнають різних змін. Зміни ці зумовлені нашими мовними органами. Переходячи від артикуляції одного звука до артикуляції наступного, ми або не встигаємо перевести мовні органи з одного положення в інше, або, навпаки, робимо це з випередженням. І кожного разу фонема так чи інакше деформується. Усі фонетичні зміни, як правило, зумовлені прагненням, з одного боку, полегшити вимовляння звуків, а з іншого – чіткіше донести їх до слухача.

2. Типи змін звуків. Оскільки звуки в мовленні вимовляються не ізольовано, а в звуковому потоці зв'язного мовлення, то вони можуть, по-перше, зазнавати на собі впливу загальних умов вимови, і по-друге, впливати одне на одного.

Зміни звуків у потоці мовлення прийнято розрізняти за:

1) **типами:** комбінаторні та позиційні зміни, які у свою чергу поділяються за **видами** на акомодатії, асиміляції, дисиміляції, спрощення, подовження, стягнення, редуції, вокалізації;

2) **характером:** якісні та кількісні;

3) **відстанню:** контактні (суміжні) – взаємодіють сусідні звуки, й дистантні (дистанційні: до дистантних в українській мові належить лише гармонійна асиміляція голосних) – взаємодіють звуки на відстані;

4) **напрямок:** регресивні (наступний звук впливає на попередній) та прогресивні (попередній звук впливає на наступний);

5) **ступенем вияву (глибиною вияву):** повні й неповні (часткові);

6) **обов'язковістю:** обов'язкові й необов'язкові (факультативні: до факультативних прийнято зараховувати деякі вияви асиміляції за м'якістю тощо).

Зміни, спричинені впливом загальних умов вимови, називають позиційними, а зміни, зумовлені впливом одного звука на інший, – комбінаторними. Існують деякі звукові зміни, які можна водночас розглядати і як позиційні, і як комбінаторні. Фонема в мовленнєвому потоці ніколи не виступають у чистому вигляді. Реалізуючись у звуках, вони зазнають різних змін. Їх чотири типи: комбінаторні, позиційні, фонетично не зумовлені, спонтанні.

3. Комбінаторні фонетичні зміни. (асиміляція, типи асиміляції; дисиміляція, акомодация, гаплогогія).

Акомодация (від лат. *accomodatio* «пристосування») – зміна одного звука під впливом іншого, сусіднього; часткове пристосування сусідніх звуків.

В українській та інших слов'янських мовах голосні звуки змінюють свою артикуляцію під впливом м'яких приголосних. Після м'яких приголосних звуки [a], [o], [y], [e] стають більш передніми, більш закритими і більш напруженими. Пор.: саду [саду] і сяду [с'аду], тук [тук] і тюк [т'ук].

Асиміляція (від лат. «уподібнення») – артикуляційне уподібнення одного звука до іншого в мовленнєвому потоці в межах слова або словосполучення.

Приголосні звуки можуть асимілюватися за дзвінкістю/глухістю (боротьба [бород'ба]), за місцем і способом творення (безжурний [бе»журний]), за м'якістю/твердістю (цвіт [ц'в'іт]).

Дисиміляція по суті зводиться до заміни в слові одного з двох однакових або подібних звуків менш подібним. Це протилежний асиміляції процес. Значно поширеніше, ніж у літературній мові, явище дисиміляції в діалектному і просторічному мовленні: бон-ба, транвай, ланпа, тунба тощо.

Гаплогогія (від гр. *haploos* «однаковий, простий», *logos* «слово») – випадіння внаслідок дисиміляції одного з двох сусідніх однакових або подібних складів.

Наприклад: мінералогія -> мінералогія, трагікоко медія -> трагікомедія, дикообраз -> дикобраз.

Діереза (від гр. *diairesis* «поділ, розділяння») – викидання звука чи складу в слові для зручності вимови.

Наприклад: утопнути – утонати, сонце – сонце, серце – серце, честний -чесний.

Епентеза (від гр. *epenthesis* вставка) – поява у словах додаткового звука.

Наприклад: страм із срам «сором», строк із срок, верства із верста. Особливо поширене явище епентези в говірках та просторічному мовленні: радійо, окіян, константувати тощо.

Метатеза (від гр. *metathesis* «перестановка») – взаємна перестановка звуків або складів у межах слова. Наприклад, слово суворий виникло із суровий, намісто із монисто.

4. Позичійні (редукція ненаголошених голосних та вокалізація приголосних) фонетичні зміни. До позиційних змін належить редукція голосних, оглушення дзвінких приголосних в кінці слова і протеза.

Редукція голосних (від лат. *reductio* «відсунення, повернення, відведення назад») – ослаблення артикуляції ненаголошених звуків і зміна їхнього звучання. Наприклад, у словах кленок і клинок [е] в ненаголошеному складі своїм звучанням наближається до [и], а [и] до [е], так що ці слова звучать однаково: [клеінок].

Різниця в звучанні наголошених і ненаголошених складів у різних мовах не однакова. Кількісна редукція – редукція, за якої голосні ненаголошених складів утрачають силу і довготу, але зберігають характерний для них тембр. Якісна редукція – редукція, за якої голосні ненаголошених складів стають не тільки слабшими і коротшими, але й утрачають деякі ознаки свого тембру, тобто свою якість. Якісна редукція є тільки в мовах з динамічним наголосом. Для сучасної української мови якісна редукція не характерна. Усі голосні в ненаголошених позиціях зберігають свої якісні характеристики, тільки [о] перед [у] стає більш губним [зо зул'а], [ко жух], а [е] і [и] в ненаголошеній позиції звучать однаково [еи]. Позиційні зміни приголосних зумовлені їх положенням в **кінці слова**. У багатьох мовах прикінцеві дзвінки приголосні оглушуються. Для української мови цей процес не характерний. Виняток становлять деякі західноукраїнські говірки, в яких дзвінки приголосні оглушуються, але це суперечить нормам літературної мови. **Протеза** (від гр. *prothesis* «додання, присднання») – поява передголосним, що стоїть на початку слова, приголосного для полегшення вимови. Найчастіше приєднуються приголосні [г], [в], [ј]: Анна – Ганна, рос. усеница – гусеница; она – вона, оспа – віспа; азь – я[іа].

5. Склад, типи складів. Сучасна фонетика має вивчати не тільки звуки (фонемі), але й ті звукові (просодичні) засоби, які накладаються на послідовність звукових одиниць і служать для об'єднання їх у значущі одиниці – слова, синтагми, висловлювання. Відтак у фонетиці, крім сегментного рівня, виділяють ще надсегментний рівень, який часто синонімізують із просодією мовлення. У сучасному мовознавстві під просодією найчастіше розуміють сукупність

надсегментних, або ритміко-інтонаційних властивостей мовлення. Слова в українській мові поділяються на склади.

Склад – це частина слова, що складається з одного чи кількох звуків і вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря: *кни-га, по-ле, га-зе-та, на-го-лос, Ін-тер-нет*. Склад може бути утворений з одного чи кількох звуків, причому один з них повинен обов'язково бути голосним. В зв'язку з тим, що саме голосні звуки утворюють склад, їх називають **складотворчими**.

В залежності від кількості складів слова поділяються на **односкладові, двоскладові, трискладові і багатоскладові**: *вік-но, слог, ма-ту-ся, кі-не-ма-то-граф*.

Склад, що закінчується на голосний звук, називають **відкритим** (*а-рі-я*).

Склад, який закінчується на приголосний звук – **закритим** (*ліс, май-дан*).

Існує декілька правил поділу слів на склади: Якщо між голосними звуками є один приголосний, то він належить до наступного складу (*о-лень, жи-то*).

Якщо між голосними є кілька приголосних, то звуки **в, р, л, й**, що стоять після голосного, належать до попереднього складу, а звуки, які знаходяться після них – до наступного (*зір-ка, май-ка*).

Якщо другим приголосним є звук **й, л** або **р**, то разом з попереднім приголосним він відходить до наступного складу (*ме-тро, ку-плю*).

Якщо між голосними є кілька приголосних, то після наголосу один з них відходить до попереднього, а решта до наступного складу (*кис-лий, стер-ти*).

Якщо після ненаголошеного складу стоїть кілька приголосних, то всі вони, крім **й, в, р, л** відходять до наступного (*про-сте-жити, се-стра*).

6. Наголос, його типи (словесний, логічний, фразовий, синтагматичний). Наголос – це посилення голосу на одному зі складів слова. Такий склад називають наголошеним. Решта складів у слові є ненаголошеними.

Різновиди наголосу:

1. Словесний (виділення одного зі складів слова): пізнання, одинадцять.

2. Логічний (виділення важливого за змістом слова або словосполучення в реченні): Улітку (а не взимку) ми відпочивали в горах. Улітку ми відпочивали (а не працювали) в горах. Як бачимо, змінюючи логічний наголос, ми надаємо висловленню різних смислових відтінків.

3. Фразовий (виділення кінцевого слова фрази, що підкреслює завершеність висловлення):

Як різновид логічного розрізняють ще й емоційний наголос, який додає виділеному слову емоційного забарвлення. Виражається подовженням наголошеного голосного чи приголосного: Роз-з-у-у-умний же ти\ Сха-мені-і-іться ж\.

В українській мові наголос динамічний (наголошений склад звучить сильніше і триваліше), вільний (різномісний, тобто постійно не закріплений за певним складом, як, скажімо, у польській, угорській, французькій, чеській мовах) і рухомий (при словозміні може переходити з одного складу на інший: книжка – книжки, трава – трави).

Часто наголос виконує смислорозрізнявальну функцію. Саме за допомогою наголосу розрізняють особові імена по батькові та прізвища, що мають спільний корінь: Григорович – Григорович, Максимович – Максимович. Як видно, у прізвищах наголошеним є суфікс – ович.

Більшість слів нашої мови мають один наголос – основний. У складних і складноскорочених словах, окрім головного, виділяють ще побічний наголос (один або кілька: працелюбний, сільгдспродукти, двадцятип'ятитисячний. В односкладових словах наголос не ставлять).

Службові частини мови (прийменник, сполучник, частка), як правило, не наголошуються. Приєднуючись до попередніх або наступних наголошених слів, вони утворюють так зване фонетичне слово: на роботу, хай читає, він і вона.

Деякі слова мають подвійний наголос: байдуже, завжди, корисний, мабуть, первісний, помилка, простий, також тощо.

7. Інтонація комунікативна та емоційна.

Інтонація є смисловим і емоційним елементом будь-якого слова, словосполучення, речення та діалогічного тексту (письмового й усного).

До складників інтонації відносять: мелодику мовлення, ритм, фразовий і логічний наголос, інтенсивність мови, темп мови, тембр голосу, тон, наявність пауз. Будь-яке висловлювання перш за все організовано комунікативною функцією, зокрема інтонації. Комунікативна функція інтонації включає в себе не тільки зміст думки мовця, але й емоційно-вольове ставлення його до змісту висловлення. Висловлення, крім комунікативної функції, організовано й експресивною функцією, яка заключається у змістовному підкресленні відповідних відрізків висловлення мовця для надання їм більшої або меншої значущості. Одиниці інтонації, крім цих двох функцій, водночас з ними виконують структуруючу функцію, але при цьому не утворюють спеціальні одиниці, а одиниці комунікативні і експресивні використовуються як структуруючі, організуючі.

У процесі комунікації кожна репліка, висловлювання мовця набуває відповідних емоційних рис, оскільки немає абсолютно нейтральних висловів. Кожне висловлювання комунікантів несе у собі поряд з відповідною інформацією і певну емоцію (радість, гнів, печаль тощо) та виражає ставлення мовця до повідомлюваної ним інформації.

Типовим для комунікації є емоційне забарвлення, яке обов'язково потребує відповідного інтонаційного оформлення та певних лексичних засобів мови. В. А. Артемов стверджує, що основна функція інтонації полягає у вираженні почуттів, волі, без елементів яких не існує ніяка життєва комунікація. Дослідник підкреслює, що синтаксис майже не володіє засобами кодування модальної, емоційно-вольової інформації. Цю роль виконує лексика й інтонація.

Відповідне інтонаційне оформлення мовлення комунікантів допомагає їм впливати один на одного у процесі комунікації та на їх подальшу діяльність. У результаті дослідження дійшли таких висновків:

1) інтонація є смисловим і емоційним елементом будь-якого слова, словосполучення, речення та діалогічного тексту, компонентами інтонації є мелодика, ритм, інтенсивність, фразовий і логічний наголос, темп, тембр, тон і паузи;

2) основними функціями інтонації є комунікативна, експресивна, організуюча;

3) інтонація відіграє важливу роль в організації діалогічного мовлення комунікантів

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Що впливає на вимову звука?
2. За якими ознаками прийнято розрізняти зміни звуків у потоці мовлення?
3. Що таке позиційні та комбінаторні зміни звуків?
4. Від чого залежить кількість складів у слові? Які існують правила поділу слова на склади?

Лекція № 4

Тема: Графіка української мови. Орфографія. Лексикологія як розділ мовознавства. Лексико-семантична система мови

Мета вивчення

Набуття теоретичних та практичних умінь і навичок про основні закономірності фонетико-орфографічної системи української мови; вчити аналізувати свою та чужу вимову та використовувати на практиці норми орфоєпії; з'ясування принципів української орфографії.

План

1. Графіка української мови. Розвиток графічного письма.
2. Орфографія як розділ мовознавчої науки. Основні принципи орфографії.
3. Предмет і завдання лексикології.
4. Слово як основна одиниця мови; слово й поняття. Основні ознаки й функції слова.
5. Однозначні і багатозначні слова. Лексична полісемія, типи лексичної полісемії.
6. Омонімія в сучасній українській мові, класифікація і функції омонімів. Міжмовні омоніми.

1. Графіка української мови. Розвиток графічного письма.

Графіка – це сукупність усіх засобів письма (всіх букв і допоміжних знаків); розділ мовознавства, який вивчає співвідношення між графемами і звуками.

Букви певної мови складають її алфавіт.

Алфавіт (від перших двох букв грецького алфавіту альфа і бета, у середньо-грецькій вимові віта) – сукупність букв якогось фонографічного письма, розташованих у історично усталеному порядку.

Таку ж мотивацію мають і синонімічні назви алфавіту – **азбука** (перші букви кирилиці аз і буки) та **абетка** (перші букви українсько-го алфавіту).

Майже 75 відсотків населення Землі користується буквено-звуковим письмом. Нині існує чотири сім'ї алфавітів: латинська (30 відсотків), слов'янська (10 відсотків), арабська (10 відсотків) та індійська (20 відсотків). До латинської сім'ї належать 70 алфавітів: 30 європейських, 20 азіатських і 20 африканських.

Ідеальний алфавіт повинен мати стільки букв, скільки є звуків у мові, причому кожна графема (буква) повинна позначати тільки один звук, а кожен звук – мати одну графему. Однак ідеальних алфавітів немає. Так, зокрема, в українській мові немає спеціальних букв для м'яких приголосних, але вони позначаються голосними я, ю, є, і, які йдуть після них. Складовий принцип не може розв'язати всіх проблем графіки. У багатьох графіках доводиться вдаватися до нововведень. За співвідношенням зі звуками букви бувають:

1) однозначні: рос. ц, ш (вони завжди позначають тверді звуки [ц] і [ш]);

2) двозначні: укр. т, д, н, с, з, л, р (позначають тверді й м'які звуки);

3) які позначають два звуки: я, ю, є, ї (яр, юний, єдиний, їм), їх можна назвати силабографемами;

4) які не позначають жодного звука: укр.ь.

2. Орфографія як розділ мовознавчої науки. Орфографія (від гр. *orthos* – правильний, рівний і *grapho* – пишу) – правопис; розділ мовознавчої науки, в якому встановлюється система правил передачі звукової мови (слів і їх форм) на письмі. Орфографія – система загальноприйнятих правил, що визначають способи передачі усного мовлення на письмі.

Основним поняттям орфографії є орфограма. Орфограма – написання, яке відповідає певному орфографічному правилу: орфограма апостроф, знак м'якшення тощо. Орфографічне правило – це коротка рекомендація для певного способу написання, визначен і закріплена мовною номою.

Орфографія як система написань у буквеному письмі містить кілька розділів, кожен з яких є сукупністю правил, що ґрунтуються на певних принципах.

Центральним розділом орфографії є розділ про позначення звуків мови буквами і, відповідно, про передачу на письмі звучання слова.

Окремий розділ орфографії складають правила написання слів окремо, разом чи через дефіс. Залежно від змісту, від поєднання з іншими словами деякі сполуки слів в одному випадку пишуться разом, а в іншому окремо.

Правопис регламентує вживання великої літери при написанні власних назв. Інші розділи орфографії містять у собі закономірності переносу частин слів з одного рядка на інший, правила графічних скорочень слів, запозичених слів.

Основні принципи орфографії. Орфографія будь-якої мови ґрунтується на певних принципах. Орфографічні принципи визначають вибір одного написання там, де є орфограми, тобто там, де можливі два чи більше різних написань. На основі цих принципів встановлюються орфографічні правила.

Залежно від того, який принцип є провідним при позначенні звукового складу слів у тій чи іншій національній орфографії, говорять про основний принцип цієї орфографічної системи загалом.

Існує чотири принципи орфографії: фонетичний, морфологічний, історико-традиційний та ідеографічний.

Суть **фонетичного принципу** полягає в тому, що слова пишуться так, як вимовляють. За цим принципом в українській мові пишуться префікси з- і с- (зробити, здерти, зняти, але спитати, стихати), а також слова гарячий (пор. горіти), чорний (йор. черниця), чеський (пор. чех), серце (пор. сердечний), тижневий (пор. тиждень) та ін. Онтологічно фонетичний принцип є першим для всіх мов.

Морфологічний принцип – для нього характерне однакове написання однієї й тієї самої морфемі незалежно від її вимови в тій чи іншій позиції. За морфологічним принципом пишуться слова боротьба, сміється, братський, пісня, агентство, де однакове написання морфем зберігається, незважаючи на вимову. Українська орфографія ґрунтується на двох принципах – фонетичному і морфологічному.

Історико-традиційний принцип полягає в тому, що зберігаються такі написання, які на сучасному етапі втратили свою мотивованість, тобто слова пишуться так, як вони писалися колись, хоч таке написання не відповідає ні звучанню слова, ні його морфемній структурі.

До традиційних написань в українській мові належать написання *я, ю, є, ї, щ* на позначення двох звуків, збереження подвоєння приголосних в іншомовних власних назвах (Голландія, Руссо) і написання без подвоєння іншомовних загальних назв (каса, клас, колектив), а також написання *е* та *и* в ненаголошених позиціях таких слів, як левада, леміш, лиман тощо.

Ідеографічний, або символічний, принцип полягає в тому, що деякі слова звучать однаково, але пишуться по-різному з метою розрізнення їх значень: *орел* (птах) і Орел (місто).

3. Предмет і завдання лексикології. Лексикологія (від гр. *lexikos* «такт, що стосується слова» і *logos* «наука») – розділ науки про мову, який вивчає лексику (словниковий склад мови). Розрізняють загальну, конкретну, історичну, зіставну й прикладну лексикологію. Загальна лексикологія встановлює загальні закономірності будови, функціонування й розвитку лексики. Конкретна лексикологія вивчає словниковий склад однієї мови. Історична лексикологія займається історією словникового складу, причинами й закономірностями його зміни. Зіставна лексикологія досліджує словниковий склад двох чи більше мов із метою виявлення структурно-семантичних подібностей і відмінностей між ними або з метою виведення спільних семантичних закономірностей. Прикладна лексикологія вивчає питання укладання словників, перекладу, лінгводидактики й культури мовлення.

Лексикологія – багатоаспектна наука, яка вивчає природу й суть слова, його виникнення та зміну, визначення значення слів та їх уживання, структуру словникового складу мови, шляхи його поповнення та ін. У компетенції лексикології й стали словосполучення. Розрізняють лексикологію у вузькому й широкому значеннях. Якщо у вузькому значенні лексикологія (власне лексикологія) – це розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови, то в широкому значенні – це загальне позначення всіх розділів, які вивчають слово.

До лексикології в широкому значенні слова належать такі науки:

- 1) власне лексикологія – наука про словниковий склад;
- 2) семасіологія (від гр. *semasia* «знак, значення») – наука про значення слів. Її ще називають лексичною семантикою (від гр. *semantikos* «позначальний»).
- 4) етимологія (від гр. *etymon* «істина») – досліджує походження слів;
- 5) фразеологія (від гр. *phrasis* «мовний зворот, фраза») – наука про стійкі словосполучення;
- 6) ономастика (від гр. *onomastikos* «той, що стосується імені», *onomastike* «мистецтво давати імена») – наука про власні назви,
- 7) лексикографія (від гр. *lexicon* «словник» і *grapho* «пишу») – наука про укладання словників.

4. Слово як основна одиниця мови; слово й поняття. Одиницею лексики є слово. Зовні воно сприймається як звук або сукупність звуків. Проте не кожний звук, не кожне поєднання звуків можна назвати словом. Слово – це звук або комплекс звуків, що має певне значення і вживається в мовленні як самостійне ціле. У цьому визначенні слова береться до уваги його подвійна природа. Зовнішній бік слова – його звукова оболонка, внутрішній бік – значення слова. Без зовнішньої оболонки слово не може бути почуте, без внутрішнього наповнення воно буде незрозумілим. Звукова оболонка – форма, значення слова – його зміст. Тож слово існує завдяки єдності форми і змісту. За допомогою слів людина називає предмети і явища навколишньої дійсності, їхні ознаки, дії, стан тощо. Тому основна функція слова в мові – називна, або номінативна (від лат. *nomen* – ім'я, назва). Одна з найважливіших рис людського мислення – здатність до узагальнення, до абстрагування. Абстрагування – це виділення найістотніших ознак, властивостей предметів і явищ навколишньої дійсності. Завдяки абстрагуванню в людському мисленні утворилися поняття. Поняття – це відображення в свідомості людини істотних ознак явищ, предметів дійсності. Слово здатне називати не лише даний, конкретний предмет чи явище, а й поняття. Здатність слова називати поняття – дуже важлива особливість мови як засобу спілкування. Без такої здатності існування мови було б неможливе (так само людське мислення неможливе без спромож-

ності утворювати поняття). Не всі слова здатні називати поняття. Не називають понять службові слова, а також вигуки, що вживаються для вираження різних почуттів (захоплення, радості, болю, жалю тощо).

Основні ознаки й функції слова. Слово – це одна з основних мовних одиниць. Воно слугує для називання усіх предметів, почуттів, явищ і так далі. За допомогою слів ми мислимо і виражаємо свої думки.

Серед ознак слова як мовної одиниці виділяють наступні:

Слово – це певний порядок звуків.

Слово має наголошений і може мати і ненаголошені склади.

Слово називає явища, предмети і т.д., тобто має значення.

Слово складається з морфем, менших мовних одиниць, таких як основа, корінь, закінчення, суфікс, префікс.

Слово пов'язане за змістом і граматично з іншими словами.

Слово може мати різні граматичні форми.

Слово виконує синтаксичні функції.

Вся лексика поділяється на дві групи:

Самостійні слова мають і лексичне, і граматичне значення. До самостійних належать більшість частин мови: іменник, прикметник, займенник, числівник, дієслово, прислівник.

Службові ж слова мають лише граматичне значення. Службовими частинами мови є прийменники, сполучники і частки.

Функції слова: комунікативна, номінативна, естетична, функція мови, функція спілкування, повідомлення, впливу.

5. Однозначні і багатозначні слова. Однією з найважливіших характеристик слова є його *лексичне значення*, або *лексична семантика* (від гр. *semantikos* – який має значення), – реальний, конкретно-індивідуальний зміст, тобто те, що слово називає. Наприклад, лексичне значення слова *веселка* таке: «Дугоподібна смуга, яка з'являється в атмосфері внаслідок заломлення сонячних променів у краплинах дощу, води».

Яскраво виражене лексичне значення мають лише повнозначні слова. Питання про лексичну семантику службових слів, які не виконують номінативної функції (функції називання), нині є дискусійним. Більшість лінгвістів вважає, що службові слова лексичного значення не мають.

Залежно від кількості лексичних значень слова поділяються на однозначні й багатозначні.

Однозначними називаються такі слова, які в будь-якому контексті (словесному оточенні) мають те саме (одне) значення. Наприклад: *лінгвістика* – «наука про мову; мовознавство», *новостворений* – «який недавно або тільки що створили».

Багатозначними називають такі слова, які залежно від контексту можуть мати кілька значень. Наприклад: *Море*: Частина океану – великий водний простір з гірко-солоною водою, який більш-менш оточений суходолом. Дуже велике штучне водоймище. Поросла, вкрита чимось велика, безмежна площа. Велика кількість чогось.

Найчастіше виділяють дві причини багатозначності. Перша є проявом принципу економії, зумовлена обмеженістю ресурсів мови. Друга причина – узагальнення, властиве нашому мисленню, відображається в мові.

Лексична полісемія, типи лексичної полісемії. Здатність слова мати кілька значень називається *багатозначністю*, або *полісемією* (від гр. *polys* – численний і *sema* – знак). Серед значень багатозначного слова виділяють прямі й переносні.

Пряме значення – це основне лексичне значення багатозначного слова, яке безпосередньо вказує на співвідношення слова з явищами реальної дійсності. Пряме значення здебільшого є первинним, тобто таким, що виникло разом зі словом.

Переносне значення – це вторинне лексичне значення багатозначного слова, яке виникає внаслідок перенесення найменувань одних предметів, явищ, дій, ознак на інші на основі подібності чи суміжного зв'язку між ними.

Основними видами перенесення є метафора, метонімія, а синекдоху більшість дослідників розглядає як підвид метонімії.

Суть метафори (перенесення) полягає в уживанні слова, що позначає певний предмет, явище, дію, ознаку для номінації іншого предмета на основі подібності, яка впливає з їх порівняння, зіставлення за асоціацією. Метафора активно функціонує як троп (гр. *tropos* – поворот, зворот мови) у поєднанні з іншими образно-експресивними засобами. Художні метафори визначають індивідуально-творчу манеру окремого письменника, їм не властива вільна відтворюваність у комунікативній практиці носіїв мови.

Важлива роль у розвитку багатозначності слів належить метонімії (гр. *metonymia* – перейменування), суть якої полягає у перенесенні назви одного класу предметів на інший клас або одиничний предмет на основі суміжності.

Основу метонімії можуть утворювати просторові, процесуальні, семантичні, ситуативні відношення між найрізноманітнішими категоріями об'єктивної дійсності, відображуваними у людській свідомості. Лексична метонімія характеризується регулярними виявами.

Синекдоха – (гр. співвіднесення) – троп, природа якого полягає в перенесенні назви частина, деталі, на предмет як ціле за умови ситуативної номінації. Родова назва вживається замість видової, видова замість родової.

6. Омонімія в сучасній українській мові, класифікація і функції омонімів. Міжмовні омоніми. Від багатозначності треба чітко відмежовувати омонімію.

Омоніми – це слова, однакові або подібні за звучанням, але різні за лексичним значенням. Омоніми сучасної української літературної мови переділяються на дві групи: повні (прості) і неповні (часткові).

Повні омоніми – це такі слова, які зберігають однакове звучання в усіх граматичних формах: *деркач* – птах і *деркач* – стертий віник. Такі омоніми завжди належать до однієї частини мови.

Серед неповних омонімів вирізняють декілька груп.

Омоформи – різні за значенням слова, однакове звучання яких зберігається лише в окремих граматичних формах: *ранком* (іменник в орудному відмінку однини і прислівник); *мати, поле* (іменники) і *мати, поле* (дієслова); *світи* (іменник у формі множини) і *світи* (дієслово наказного способу: *Світи, сонечко, яскравіше*).

Омофони – слова різні за значенням і написанням, але однакові за звучанням: *сонце* і *сон це*), *мене* і *мине* (від *минати*), *проте* і *про те*.

Омографи – слова, однакові за написанням, але різні за значенням і звучанням. Вони розрізняються наголосом: *обід* і *обід* (у *колісі*), *мала* (прикметник) і *мала* (дієслово), *дорога* (прикметник) і *дорога* (іменник).

Омоніми здебільшого вживаються в художній літературі, народній творчості, в розмовно – побутовому мовленні: *Погана та мати, що не хоче дитя мати* (Народна творчість). Ними послуговуються для створення дотепних висловів, каламбурів.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Що вивчає графіка? Які переваги писемної мови над усною?
2. Що вивчає орфографія? Які ознаки властиві слову?
3. Які слова називаються однозначними? багатозначними?
4. Який вид переносного значення називають метонімією?

Лекція № 5

Тема: Класифікація лексики за значенням. Лексична полісемія, типи лексичної полісемії

Мета вивчення

Набуття теоретичних та практичних умінь і навичок здобувачів з систематизованих наукових знань про базові поняття й проблемні питання лексики; формування навичок самостійного добору слів із власного лексичного запасу і використання їх у власному мовленні; збагачення словникового запасу здобувачів, вироблення в них умінь яскраво і образно висловлювати свої думки.

План

1. Синонімія, класифікація синонімів. Перифраз у мові ЗМІ.
2. Явище паронімії в українській мові. Поняття про слова-пароніми.
3. Антонімія в українській мові. Типи антонімів за структурою і семантичною сутністю протилежності.

1. Синонімія, класифікація синонімів. Перифраз у мові ЗМІ.

У високорозвинених мовах, таких, як українська, налічуються сотні тисяч слів. Щоб можна було вільно користуватися таким багатством, воно повинно бути певним чином впорядковане, систематизоване. Групувати слова можна по-різному, за різними критеріями, наприклад, за лексичним значенням (синоніми, омоніми, пароніми);

Синоніми – це різні за звучанням слова, що мають то- жоже значення або відрізняються відтінками значень: *властивий-притаманний*.

Групи синонімів:

лексичні (семантичні, поняттєві, ідеографічні) – ті, що відрізняються смисловими відтінками: *здібний, обдарований, талановитий; відомий, видатний, славетний*;

стилістичні – ті, що різняться стилістичним й емоційним забарвленням: *читальний зал* (офіц. мова) – *читалка* (розмов.); *реко- мендувати* (наук. літ-ра) – *радити* (розмов.);

абсолютні синоніми не відрізняються значенням і належать до стилістично нейтральної лексики: *процент, відсоток; екземпляр, примірник; тираж, наклад*.

Синонімічні засоби мови мають глибоко національний характер. Вони свідчать про самобутність і специфіку мови. Уміле вико- ристання їх дозволяє розкрити те або інше поняття в усій його пов- ноті. Однак надмірне нанизування синонімів, не виправдане змістом висловлювання, тільки засмічує мову.

Володіти синонімічним багатством мови – значить уміти: уник- нути малозрозумілого, особливо іншомовного, слова; уникнути невиправданого повторення того самого слова; знайти слово з пев- ним забарвленням, відтінком у значенні; відшукати найвлучніше слово; якнайточніше сформулювати і висловити думку.

У сучасних умовах становлення та розвитку української неза- лежної державності немалу роль відіграють засоби масової інфор- мації. Тому дослідження мови засобів масової інформації (ЗМІ), зо- крема мови газети, набуло сьогодні особливо актуального значення. Одним із аспектів функціонально-стилістичного підходу є вивчення місця і ролі перифраз у газетному тексті як одного з найважливіших засобів експресивного вираження думки, оновлення та збагачення образних ресурсів газети, що відкривають широкі можливості твор- чого використання описових зворотів мови.

Перифраза – троп, що є описовою назвою осіб (чи предметів, топонімів) за їх характерними ознаками, діями тощо. Однак посту- пово перифрази-антропоніми досить активно стали використовув- атися в публіцистиці, посідаючи чільне місце серед ефективних прийомів творення газетної експресії. У тексті вони більш образні,

незвичайні, що особливо помітно на фоні нейтральних слів. Поєднання експресії і стандарту – характерна риса публіцистичного мовлення], а перифраза, окрім здатності посилити виразність тексту, дієвість вислову, може виконувати й шаблонізуючу функцію.

2. Явище паронімії в українській мові. Поняття про слова-пароніми.

Пароніми – це слова, досить близькі за звуковим складом і звучанням, але різні за значенням. Наприклад: *білити* і *біліти*; *сильний* і *силовий*, *громадський* і *громадянський*, *дружний* і *дружній*. Часто вони мають один корінь, а різняться лише суфіксом, префіксом чи закінченням. Незначна відмінність у вимові призводить до помилок, тому варто приділяти увагу вживанню малознайомих слів, додатково перевіряючи їхнє тлумачення.

За звуковим складом пароніми бувають:

однокореневі – відрізняються лише суфіксами або префіксами: *земний* «пов'язаний із землею» – *земельний* «пов'язаний із землекористуванням» – *земляний* «зроблений із землі» – *землистий* «з частками землі», «за кольором подібний до землі»;

різнокореневі – відрізняються декількома звуками: *компанія* «товариство» – *кампанія* «сукупність заходів»; *ступінь* «міра інтенсивності», «вчене звання» – *ступінь* «добуток однакових співмножників».

За лексичним значенням пароніми бувають:

синонімічні: *повідь* – *повінь*, *крапля* – *капля*, *слимак* – *слизняк*;

антонімічні: *лепський* – *кепський*, *прогрес* – *регрес*, *експорт* – *імпорт*;

семантично близькі: *крикливий* – *кричущий*, *церемонний* «манірний, проханий» – *церемоніальний* «урочистий, за певним розпорядком»;

семантично різні: *газ* – *гас*, *глуз* – *глузд*, *орден* – *ордер*, *дипломат* – *дипломант*, *ефект* – *афект*.

Пароніми, як і омоніми, у художній літературі так і в побуті використовуються для створення каламбурів – жартівливої гри слів: – *Сумніваюсь, чи ти козак чи кізак, – засміявся задоволений своїм жартом Варчук* (М. Стельмах). Використання омонімів і паронімів як художніх та стилістичних засобів називається паронімазією.

Разом із тим треба пам'ятати, що звукова, а іноді й значеннєва близькість паронімів може призвести до сплутування їх: незгоди («відсутність взаємопорозуміння, розбіжність у поглядах») і знегоди («нещастя, труднощі»); факт («подія, явище») і фактор («умова, чинник, причина»); уява («здатність уявляти») і уявлення («розуміння, поняття»).

3. Антонімія в українській мові. Типи антонімів за структурою і семантичною сутністю протилежності. Антоніми – слова з протилежним значенням, що виражають несумісні поняття. Антоніми об'єднуються в антонімічні пари. Наведемо класифікацію антонімів:

1. Види антонімів за значенням:

- 1) якості: сумний – веселий, передбачливий – недалекоглядний;
- 2) кількості: багато – мало, одномовний – багатомовний;
- 3) простору: захід – схід, тут – там;
- 4) часу: весна – осінь, раненько – пізенько;
- 5) дії: хвалити – сварити, говоріння – мовчанка;
- 6) стану: стояти – лежати, замерзлий – розталій;
- 7) почуття: любов – ненависть;
- 8) стосунків між людьми: подруга – ворог, приятель – недруг.

Не мають антонімів слова з чітко закріпленим конкретним значенням, напр.: вода, будинок, чай, книга, журнал, верстка, інтерв'ю, стальний.

Загальномовні антоніми – це слова, антонімічні стосунки яких не зумовлені жодним контекстом. Вони зафіксовані в словниках української мови і відтворюються в подібних або однакових умовах. Напр.: перемога – поразка, натуральний – підроблений, біліти – чорніти, щиро – нещиро.

Контекстуальні антоніми – це слова, що набувають антонімічних стосунків лише в певному контексті. Напр.: І кожного разу після спалаху національної свідомості суспільство потрапляло в пійтму духовного спустошення (з газ.).

3. Види антонімів за структурою:

- 1) різнокореневі (власне лексичні), напр.: різниця – тотожність, просторий – тісний, звільняти – поневолювати, людяно – жорстоко;
- 2) однокореневі (лексико-граматичні), які в свою чергу поділяються на:

а) антонімія префіксальних морфем, напр.: зав'язка – роз'язка, виникати – зникати, екстрамодний – немодний, бездіяльний – діяльний;

б) антонімія суфіксальних морфем, напр.: козак – козарлюга, вітерець – вітрище, величенький – величезний, отакісінький – отакенний;

в) антонімія компонентів складних слів, напр.: легкоатлет – важкоатлет, різноманітність – одноманітність, вищезазначений – нижчезазначений.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Які слова називаються ідеографічними синонімами?
2. Яка стилістична фігура називається перифразою? Наведіть приклади.
3. Які слова називаються паронімами? Наведіть приклади.
4. Які антоніми називаються загальномовними? контекстуальними?

Лекція № 6

Тема: Класифікація лексики української мови за походженням і вживанням

Мета вивчення

Набуття теоретичних та практичних умінь і навичок про лексичну систему сучасної української мови, навчити застосовувати отримані знання на практиці.

План

1. Лексика української мови за походженням. Лексика успадкована, власне українська та запозичена.
2. Лексика української мови за сферами вживання. Загальноновживана лексика.
3. Лексика обмеженого вживання: діалектизми, їх типи; професіоналізми, жаргонізми, арготизми.
4. Науково-термінологічна лексика. Сфери поширення й функції термінів.

1. Лексика української мови за походженням. Лексика успадкована, власне українська та запозичена.

Лексика кожної мови складається в процесі її тривалого історичного розвитку. Лексика сучасної української мови за походженням неоднорідна. Близько 90 відсотків становлять успадковані слова, тобто такі, що ведуть свій початок з індоєвропейської мовної єдності; слова, що виникли в спільнослов'янський період; слова, спільні для східнослов'янських мов; відтак лексика, що з'явилася на українському ґрунті за час самостійного існування української мови. Решта лексичного складу (приблизно 10 відсотків) – слова, запозичені з інших мов.

Найдавнішим шаром успадкованої (корінної) лексики є слова, що сягають індоєвропейської мовної спільності. Насамперед це назви спорідненості та свояцтва: *мати, син, дочка*. Назви частин тіла: *око, ніс, серце*. Назви тварин (*олень, свиня, журавель*), рослин (*дерево, дуб*), назви інших предметів, явищ, процесів, дій: *дім, сонце, небо, стояти, видіти* тощо.

Другий шар успадкованих слів – спільнослов'янська лексика. Тут виділяються ті самі тематичні групи, що й серед лексики індоєвропейського походження: *чоловік, тіло, чоло; дума, горе, гнів; віл, ведмідь, кінь; пшениця, трава, сад, буря; кузня, обора, стайня; каша, кисіль*; більшість числівників і займенників, дієслова *читати, боліти, молотити* тощо. На спільнослов'янському ґрунті з'явилося особливо багато слів, що позначають абстрактні поняття: *диво, відвага, гріх, душа*.

Виникнення третьої групи успадкованої лексики – східнослов'янської – пов'язане з розвитком суспільного й економічного життя східних слов'ян, з дальшим розвитком культури, науки, мистецтва, з глибшим пізнанням людиною об'єктивної дійсності. Сюди належать такі слова: *батько* (білор. *бацька*, рос. діалектне *батька*), *племінник, падчерка, білка, собака*.

До власне української лексики належать слова, що виникли на українському ґрунті. За обсягом та семантико-стилістичною структурою власне українська лексика є найпоширенішим та найрізноманітнішим шаром корінної лексики нашої мови. Цією лексикою українська мова відрізняється на словесному рівні від інших слов'янських мов.

У складі корінної української лексики найчисленніші слова, що виникли на основі власних словотвірних засобів.

Крім успадкованих слів, у лексичному складі кожної мови певне місце посідає лексика, запозичена з інших мов. Засвоєння слів з інших мов є одним із шляхів збагачення лексичного складу. Лексика іншомовного походження в сучасній українській мові становить, як уже зазначалося, приблизно 10 відсотків. Розрізняють запозичення лексичне, словотвірне, морфологічне, семантичне, а також калькування.

2. Лексика української мови за сферами вживання. Загальноновживана лексика. За сферою використання словниковий склад сучасної української мови ділиться на 2 групи:

- 1) загальноновживана, або загальнонародна, лексика;
- 2) лексика обмеженого вживання.

До загальноновживаної лексики входять слова, використовувані в різних мовних сферах і зрозумілі будь-якому носієві мови незалежно від того, де він живе, професії, способу життя. Загальнонародна мова становить основу української мови. Слова відомі всім носіям мови, якими вони вільно, без будь-якого обмеження користуються. Сюди входять **назви спорідненості людей** (батько, мати, дід, бабуся, внук, тесть, свекруха), **назви частин тіла** (голова, вухо, груди, зуби, рука, серце, ребро), **назви свійських і широко відомих диких тварин** (кінь, корова, вовк, лисиця, ворона, ластівка, чайка, карась, щука), **назви культурних і широко відомих диких рослин** (яблуня, слива, жито, мак, картопля, граб, калина, суніці, полин), **назви, пов'язані з харчуванням** (хліб, сіль, молоко, їсти, пити), **назви будівель, господарських предметів та домашнього начиння** (будинок, двері, поріг, віник, граблі, відро, миска), **назви одягу і взуття** (сорочка, шапка, черевики), **назви почуттів** (радість, щастя, жаль), **назви різних дій** (сидіти, мити, сіяти, хотіти, могти), **назви кольору, смаку, розміру, інших якостей** (зелений, блідий, солоний, кислий, великий, добрий, чистий), **назви відомих явищ культури і мистецтва** (музика, кіно, книга, картина, олівець), **числові поняття** (один, два, тридцятий), **займенники й службові слова** (я, ти, він, від, над, при, і, та, тому що) та ін.

3. Лексика обмеженого вживання: діалектизми, їх типи; професіоналізми, жаргонізми, арготизми. На відміну від загальноновживаної спеціальної лексики властиві обмежувальні ознаки, зумовлені функціонуванням відповідних слів: 1) у різних сферах професійної діяльності людей; 2) на територіях поширення української мови, які становлять окремі діалектні ареали; 3) у мовленні груп людей, які формуються за різними ознаками соціального плану.

До власне **професійної лексики** належать слова, вживані групами осіб на позначення предметів і понять, які безпосередньо пов'язані з їх професійною діяльністю або родом занять. Професіоналізмам властивий високий ступінь диференціації у називанні знарядь і засобів виробництва, продуктів виробництва та їх складових частин, деталей, різних дій, процесів і супровідних умов, пов'язаних з тією або іншою сферою діяльності.

До **діалектної лексики** належать слова, вживання яких властиве територіальним діалектам української мови.

Територіальні діалекти представлені словами найрізноманітніших тематичних груп. До них належать назви предметів домашнього побуту, об'єктів рослинного і тваринного світу, продуктів сільськогосподарського виробництва і народних промислів та ремесел, об'єктів наколишнього природного середовища, понять, пов'язаних з народними звичаями, віруваннями, обрядами, народною медициною, народною педагогікою, морально-етичними нормами тощо. Діалектна лексика виступає дуже важливим джерелом поповнення словникового складу української літературної мови протягом усіх періодів її становлення. Безпосередньою сферою її функціонування є художні тексти.

До соціальних діалектизмів належать **жаргонізми** й **арготизми**.

Жаргонізми – слова, властиві розмовній мові певного середовища. Наприклад, серед частини молоді побутують слова: бакси (долари), штука (тисяча), лимон (мільйон), шлунок (гаманець), ксива (паспорт, посвідчення особи тощо), базар (розмови), пакет (наряд міліції), стрілочник (донощик), черепа (свої хлопці), гнати (брехати), кинути (обманути).

Арго (арготизми) – це умовна говірка соціальної групи з певним набором слів, незрозумілих для сторонніх. В арго українських лірників уживалися, наприклад, такі слова: *дулясник – вогонь, кеміть – ніч, макохтій – місяць, оксин – ліс, ботень – борці, крисо –*

м'ясо, кунсо – хліб. Жаргонна і арготична лексика використовуються в художніх текстах з виразними стилістичними настановами, для створення реального колориту зображуваної дійсності.

4. Науково-термінологічна лексика. Сфери поширення й функції термінів. До термінологічної лексики належать слова і словосполучення (аналітичні номінативні одиниці), використовувані для точного, максимально несуперечливого визначення понять, які становлять специфіку найрізноманітніших галузей науки і техніки.

Отже, **термін** – це слово або словосполучення, що позначає поняття спеціальної галузі знання або діяльності. Пор., наприклад, мовознавчі, фізико-хімічні й геометричні терміни: **відмінок** – *граматична категорія імені, що виражає його синтаксичні відношення до інших слів у реченні*; **атом** – *найдрібніша частинка хімічного елемента, яка утворює з атомами того ж елемента або атомами інших елементів більш складні хімічні комплекси – молекули*; **піраміда** – *многогранник, одна грань якого – многокутник, а інші грані – трикутники, що мають спільну вершину*.

Терміни, що позначають поняття окремих конкретних галузей науки або техніки, об'єднуються у спеціальні термінологічні системи (термінології) з властивими їм закономірностями внутрішньої організації, взаємовідношень між відповідними номінативними одиницями. Так, сукупність слів і словосполучень, уживаних у мовознавстві для вираження спеціальних понять і для називання типових об'єктів цієї наукової галузі, утворює мовознавчу (лінгвістичну) термінологію. На таких же засадах виділяються математична, фізична, хімічна, ботанічна, зоологічна, кібернетична, медична, філософська, літературознавча, етнографічна, архітектурна, музикознавча, спортивна та інші термінології.

Термін – це спеціальне слово, яке має дефініцію. Конкретний зміст поняття, визначеного терміном, стає зрозумілим лише завдяки цій дефініції – лаконічному логічному визначенню, яке зазначає суттєві ознаки предмета або значення поняття, тобто його зміст і межі.

Характерні ознаки терміна: належність до певної термінологічної системи; наявність дефініції; однозначність в межах однієї терміносистеми; точність; стилістична нейтральність; відсутність синонімів та омонімів у межах однієї терміносистеми; відсутність експресивності, образності, суб'єктивно-оцінних відтінків.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Які слова належать до власне українських? Наведіть приклади.
2. Які слова називаються професіоналізмами?
3. Що таке територіальні та соціальні діалекти?
4. Що таке термін, його ознаки?

Лекція № 7

Тема: Українська фразеологія: джерела, структура, семантика. Типи фразеологічних одиниць. Словотвір як розділ мовознавчої науки. Способи словотворення.

Мета вивчення

Поглибити знання здобувачів з української фразеології; формувати вміння використовувати фразеологізми в мовленні; збагатити словниковий запас новими фразеологізмами та крилатими висловами.

План

1. Поняття фразеологічної одиниці (фразеологічного звороту).
2. Синонімія, антонімія, омонімія фразеологічних одиниць.
3. Джерела, структура, семантика української фразеології.
4. Поняття про похідну, непохідну і твірну основи.
5. Морфемний і словотвірний аналіз слова.
6. Способи словотворення в українській мові.

1. Поняття фразеологічної одиниці (фразеологічного звороту). Співвідношення між лексичним значенням слова і значенням фразеологізму. Фразеологія – сукупність фразеологізмів даної мови; розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови. Предметом фразеології є дослідження природи фразеологізмів і їх ознак, а також виявлення закономірностей функціонування їх у мові.

Фразеологізми – стійкі словосполучення. Це готові сполучення слів, які не створюються в мовленні подібно до вільних словосполучень (новий костюм, великий будинок, читати газети, йти до

школи), а відтворюються: якщо мовцеві необхідно вжити фразеологізм, то він його вилучає, як і слово, в готовому вигляді зі свого фразеологічного запасу, а не будує його заново. фразеологізми характеризуються відтворюваністю, цілісністю значення, стійкістю, непроникністю. Достатньо навіть однієї з перелічених ознак, щоб вважати словосполучення фразеологізмом. Усі ці ознаки зближують фразеологізм зі словом. Переважна більшість фразеологізмів еквівалентна окремому слову, і, як окремі слова, фразеологізми виступають у ролі єдиного складеного знака: Фразеологізми об'єднуються в єдину систему одиниць на основі таких типологічних ознак:

1) семантична цілісність (неподільність) компонентів фразеологізму (значення фразеологічної одиниці не може бути витлумачене на основі значень тих слів, які входять до неї);

2) стабільність компонентного складу, усталеність порядку слів;

3) автоматичність відтворення фразеологізму в мовленні;

4) кількокомпонентний склад;

5) можуть вступати в синонімічні й антонімічні відношення: теревені правити – *ляси точити* – *дурниці молотити*; хоч *греблю гати* – кіт наплакав;

6) характеризуються образністю.

У реченні фразеологізми завжди виступають одним членом.

2. Синонімія, антонімія, омонімія фразеологічних одиниць.

Фразеологічний склад мови має системний характер; він не є просто сумою ізольованих один від одного фразеологізмів. Їм властиві певні закономірності у відношеннях між собою, які проявляються у явищах полісемії, омонімії, синонімії, антонімії. Значення багатозначних фразеологізмів можна зрозуміти лише з контексту.

Омонімічними вважаються фразеологічні одиниці, які у вихідній формі збігаються за структурою і не мають нічого спільного у значенні: *закривати очі* – 1) *помирати*; 2) *навмисне не помічати чогось*. Омонімія властива тим фразеологічним одиницям, компоненти яких мають вільне лексичне вживання.

Фразеологічні синоніми – це фразеологічні одиниці, що позначають той самий предмет дійсності і виражають те саме поняття, відмічаючи різні його сторони і при різних внутрішній формі та нео-

днаковому лексичному складі мають однотипне категоріальне значення, однакову семантичну сполучуваність із словами оточення. Вони об'єднуються в синонімічні ряди: *ні риба ні м'ясо – ні рак ні риба – ні те ні се – ні швець ні жнець*.

Фразеологічні антоніми – це фразеологічні одиниці з протилежними значеннями. Фразеологізми можна вважати антонімічними за таких умов: усталені словосполучення мають протилежне, контрастне значення; обидва фразеологізми виражають одну логічну сутність або явища одного плану, означаючи дію, ознаку, указуючи на обставини дії тощо.

Розрізняють такі види фразеологічної антонімії: власне фразеологічну, коли у ролі антонімів виступають фразеологізми; внутрішню, коли один із фразеологізмів є антонімом до якогось із компонентів (слова) іншого фразеологізму.

3. Джерела, структура, семантика української фразеології.

Групи фразеологізмів за семантичною (сисловою) злитістю:

– фразеологічні зрощення (ідіоми); найстійкіші, семантично неподільні сполучення слів, загальне значення яких не впливає із значення їхніх компонентів (пекти раків – червоніти)

– фразеологічні єдності – це семантично неподільні фразеологізми, цілісне значення яких умотивоване значенням компонентів: біла ворона, прикусити язика, дихати на ладан)

– Фразеологічні сполучення – це фразеологізми, до складу яких входять слова, з яких одне є вільним, а друге – з так званим зв'язаним значенням, причому цілісне значення фразеологізму впливає із значення компонентів: брати участь, насупити брови, покласти край

– Фразеологічні вислови – це окрема група, стійкі за своїм складом і значенням звороти, які складаються із слів з вільним лексичним значенням проте в мовленні такі вислови відтворюються як усталені. До них відносять прислів'я та приказки, крилаті вислови, афоризми.

Походження фразеологізмів української мови:

1) матеріальне і духовне життя народу (шкурка вичинки не варта, на рушник ставати, що посіяв – те й пожнеш);

2) античні джерела (дамоклів меч);

- 3) біблійні джерела (терновий вінець);
- 4) історичні події (мамаєве побоїще);
- 5) літературні джерела (борітеся – поборете);
- 6) західноєвропейські мови (апетит приходить під час їжі (франц.))

Відповідно до кількості складових частин (враховуючи не тільки повнозначні, а й службові слова) розрізняють фразеологізми: двокомпонентні (*тертий калач, співати дифірамби, без ліку, на славу*), трикомпонентні (*сім чудес світу, ніде голці впасти, сам собі пан, світ за очі, не про нас, як без рук*), чотирикомпонентні (*чужими руками жар загрібати, п'яте колесо до воза, буря в склянці води*), п'ятикомпонентні (*наговорити сім мішків гречаної вовни, переливати з пустого в порожнє, не бачити як своїх вух*) тощо.

4. Поняття про похідну, непохідну і твірну основи. Термін має два значення

1. Словотвір – творення від існуючих у мові слів та їх форм нових слів або форм з новим значенням чи відтінками значень за допомогою відповідних лексико-граматичних засобів.

2. Словотвір (дериватологія) – **розділ мовознавства**, що вивчає будову слів і способи їх творення. Похідні слова творяться не довільно, а за певними правилами (законами, моделями). Отже, словотвір – це вчення про словотворення, яке служить збереженню і поповненню словникового складу мови, забезпечуючи процес номінації.

Предметом вивчення словотвору є розгляд способів творення слів, класифікація похідних слів з урахуванням їхньої словотвірної структури та словотвірного значення, визначення продуктивності способів словотворення.

Усі слова нашої мови можна поділити на слова з непохідними основами (від яких утворюються інші слова) та слова з похідними основами. **Під основою прийнято розуміти частину слова без закінчення. Непохідні основи** мають у своєму складі лише корінь, *похідні* – ще й хоча б один словотворчий афікс (префікс, суфікс, постфікс). Префікси, корені суфікси, закінчення, (флексії) та постфікси називаються значущими частинами слова, або **морфемами**.

5. Морфемний і словотвірний аналіз слова. Мета морфемного аналізу – виділити всі морфеми у слові з погляду сучасної мови, установити значення цих морфем, їх роль і функції в аналізованому слові. Розбір слова за будовою виконується за схемою:

- 1) з'ясувати лексичне значення слова;
- 2) установити, до якої частини мови воно належить;
- 3) установити, яка форма (змінна чи незмінна) аналізується;
- 4) у змінному слові визначити флексію й основу, пам'ятаючи, що: не завжди флексія стоїть в абсолютному кінці слова; не завжди флексія позначається окремою буквою; змінне слово може мати нульову флексію;
- 5) визначити характер основи (вона може бути похідною і непохідною);
- 6) визначити корінь;
- 7) вичленувати службові морфи шляхом зіставлення однокореневих і одноструктурних слів.

У завдання морфемного аналізу входить і визначення функції кожного з морфів у слові.

Завданням же словотвірного аналізу є встановлення способу словотворення аналізованого слова, тобто визначення твірної основи та словотворчих афіксів. Словотвірний аналіз слова відповідає на питання: від якої твірної основи, за допомогою яких засобів, у якій послідовності (у якому порядку) приєдналися ці засоби, яким прийомом (способом).

Словотвірний аналіз тісно пов'язаний з морфемним, оскільки обидва ці розбори передбачають виділення частин слова і їхню характеристику.

Щоб правильно розбирати слово за будовою, треба знати специфіку українського слова, уміти добирати та зіставляти спільнокореневі слова, змінювати форму слова.

6. Способи словотворення в українській мові: морфологічний і його різновиди; неморфологічний (морфологосинтаксичний, лексико-синтаксичний, лексико-семантичний).

Розрізняють **морфологічні й неморфологічні** способи словотворення.

Морфологічні способи словотворення поділяються на *афіксальні, безафіксальні (осново- і словоскладання, абревіація)*. Залежно від того, які афікси використовуються для творення похідних слів, серед афіксального словотворення виокремлюють такі його різновиди: суфіксальний, префіксальний, суфіксально-префіксальний, постфіксальний, безафіксний. Одним із різновидів складних слів є складноскорочені слова (абревіатури). Типи абревіатур: складовий, змішаний та ініціальний

1. Складовий тип – це складноскорочені слова, утворені усіченням основ кількох слів: *завмаг* – завідуючий магазином.

2. Змішаний тип – це складноскорочені слова, утворені поєднанням усіченої початкової основи (одного чи двох) з цілим словом.

3. Ініціальний тип – це утворення складноскорочених слів від початкових звуків чи букв. Тобто ініціальний тип автори поділяють на підтипи.

а) звуковий підтип складають слова, утворені поєднанням початкових звуків слів: *рагс*, (*ЛАЗ* – Львівський автобусний завод);

б) буквенний підтип складають слова, утворені від назв початкових букв слів (слово вимовляється за назвами букв), наприклад: *МВС* – *Міністерство внутрішніх справ*.

До **неморфологічних** способів словотворення належать: морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний і лексико-семантичний.

1. Морфолого-синтаксичний спосіб – це спосіб творення слів, при якому нове слово утворюється внаслідок переходу з однієї частини мови в іншу. Наприклад: *операційна* – (*перехід прикметника в іменник*),

2. Лексико-синтаксичним називається такий спосіб словотворення, за якого похідне слово, утворюється внаслідок злиття (зрощення) в одне слово синтаксичного словосполучення: *натщесерце, утридорога*.

3. Лексико-семантичний спосіб словотворення – це утворення нових слів внаслідок переосмислення вже наявних у мові слів. У будові похідного слова не відбувається ніяких змін, змінюється лише його лексичне значення – воно вживається для називання нових предметів, понять: *дерево береза* і *село Береза*.

**Контрольні запитання для перевірки
досягнення результатів навчання**

1. Які фразеологізми називають фразеологічними зрощеннями?
2. Які основи називаються непохідними? та похідними? Назвіть морфологічні способи творення слів.
3. Які слова називаються складноскороченими? Який спосіб творення слів називається лексико-синтаксичним? Наведіть приклади.

ПЛАН ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Заняття № 1

Українська літературна мова – національна мова українського народу. Функції мови в суспільстві.

Мета вивчення

Ознайомити здобувачів із курсом «Українська мова у ЗМІ»; поглибити знання про поняття національна мова і літературна мова; формувати системне уявлення студентів про мову, про мовну особистість, її розвиток, про можливості та умови самовдосконалення;

Питання заняття

1. Місце української мови серед мов світу.
2. Поняття *національна мова* і *літературна мова*. Найістотніші ознаки літературної мови. Форми її існування.
3. Мовні норми. Види норм.
4. Стилiстична система. Літературна мова і діалект. Діалекти української мови.

1. Прочитайте. Пригадайте і розкажіть, що ви знаєте про місце української мови серед інших мов світу.

Сила людей має переконання, що ця мова [українська] є одна з найбагатших слов'янських, що вона навряд чи вважатиме богемській щодо рясноти слів і висловів, польській щодо барвистості, сербській щодо приємності, що це мова, яка навіть у вигляді необробленому може стати нарівні з мовами, обробленими гнучкістю й багатством синтаксичним, мова поетична, музична, мальовнича. (І. Срезневський)

2. Прочитайте текст. Що, на вашу думку, впливає на престиж мови? Чи поділяєте ви думку автора цих рядків (якщо ні, то чому)?

Престиж мови – це її авторитет у міжнародному та міжнародному спілкуванні. Він залежить від багатьох чинників, домінуючим серед яких є інформативність мови, тобто застосування її як носія найновішої та найважливішої інформації. Високий престиж

сучасної англійської мови пояснюється, зокрема, тим, що сьогодні понад 75% наукової продукції світу друкується цією мовою, тобто із кожної тисячі наукових статей або книг 760 виходять англійською. Престиж мови не перебуває у прямій залежності від кількості людей, що нею послуговуються. Китайською мовою, наприклад, розмовляє більше мільярда осіб, але вона не входить до числа найпрестижніших.

Іноді престиж мови має не загальний характер, а забезпечується її функціонуванням в одній зі сфер. Так, у музиці вже декілька століть найвищий престиж у світі має італійська мова.

Престиж мов часто пов'язаний з їх сакральним використанням: санскрит – в Індії, латина і церковнослов'янська мова – у Європі, арабська – у країнах мусульманського світу.

Відлучення мов від функцій, що надають їй престижу, наприклад, від ролі державної мови, знижує її авторитет і зменшує опір проникненню в неї чужомовних елементів. Престижними можуть бути навіть мертві мови, якщо вони характеризуються високим рівнем окультурення і ними закована велика кількість важливої інформації. За приклад може служити латина. Престиж мови – величина змінна. У історії відомо чимало випадків піднесення і падіння мов.

...Про престижність української мови в минулому свідчать, наприклад, такі факти: вона використовувалася як державна у Великому Литовському князівстві (ця «руська» мова була спільною для українців і білорусів); як актова мова Молдавського князівства; дипломати при дворі польських королів спілкувалися коли не латиною, то руською (українською), цією ж мовою бахчисарайські хани листувалися з турецькими султанами. Про повільне, але неухильне зростання престижу української мови у наші дні свідчить кількість кафедр та центрів українознавства, які з'являються в багатьох країнах світу. Цей процес, сподіваємося, буде продовжуватися, як і зростатиме міжнародний авторитет української національної держави.

3. Прочитайте. Пригадайте і розкажіть, що ви знаєте про місце української мови серед інших мов світу.

Сила людей має переконання, що ця мова [українська] є одна з найбагатших слов'янських, що вона навряд чи вважаєть богемській щодо рясноти слів і висловів, польській щодо барвистості, серб-

ській щодо приємності, що це мова, яка навіть у вигляді необробленому може стати нарівні з мовами, обробленими гнучкістю й багатством синтаксичним, мова поетична, музична, мальовнича. (І. Срезневський)

4. Заповніть таблицю.

№	Мовні норми	Регулюють правильність	Приклади
1.	Орфоспічні		
2.	Орфографічні		
3.	Синтаксичні		
4.	Пунктуаційні		
5.	Морфологічні		
6.	Стилістичні		
7.	Лексичні		

5. Прочитайте, розкрийте значення словосполучень. У текстах яких стилів мовлення вони вживаються?

Слово подяки, добрим словом прислужитися, замовити добре слово, майстер слова, слово честі, слово має, брати слово, вітальне слово, вірити на слово, вступне слово, надати слово, пускати слова на вітер.

Заняття № 2

Предмет і завдання фонетики і фонології. Характеристика голосних та приголосних звуків

Мета вивчення

Ознайомлення з основами техніки правильної вимови; набуття знань про фонетичний склад української мови; вироблення умінь і навичок послуговуватися рівнями мови при підготовці журналістських матеріалів різних жанрів.

Питання заняття

1. Фонетика як розділ мовознавства.
2. Звуки і фонемі. Ознаки фонем.
3. Класифікація голосних та приголосних звуків.

1. Схарактеризуйте в слові всі фонемі, вказавши на їх ознаки, визначені в таблиці класифікації голосних і приголосних.

Зразок. Ядро: /й/ – приголосна, середньоязикова, фрикативна, сонорна, м'яка; /а/ – голосна, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізована;

Надія, щастя, людина, пам'ять, ллється, юність.

2. Оберіть рядок, у якому фонетична транскрипція виконана правильно:

- а) [п'дйіхати], [оус'ел'а], [снан:'а];
- б) [шчас'т'а], [жит:'а], [джм'іл'];
- в) [ден'], [йуніс'т'], [дзвеін'ітіе];
- г) [йіжак], [підводиец:'а], [йаблуонёвией].

3. Запишіть подані нижче слова у фонетичній транскрипції. Визначте, який звук є спільним для всіх чотирьох слів у кожному ряду.

- а) Розділ, сьогодні, ожеледь, дяка.
- б) Лякати, мильний, любити, перелік.
- в) Лісовик, уїдливиий, іхати, пісня.
- г) Батько, сіяти, яблуко, кістка.
- д) Чашка, пищати, шість, щілина.

4. Випишіть поспіль у три колонки:

1) слова, у яких звуків і букв порівну; 2) слова, у яких звуків менше, ніж букв; 3) слова, у яких звуків більше, ніж букв.

Підкресліть у кожному слові другу від початку букву. Якщо ви правильно розставите слова, то з цих букв, виписаних поспіль, утвориться народне прислів'я.

Поїлка, дятел, екзамен, обери, ад'ютант, пильнувати, медяник, оздоба, ідеал, атомність, бур'ян, ходжу, зіниця, Оля, папір, общипати, американець, усмішка, пиляти, розступиться, щілина, єдність, ожеледь, втілень, діяльний, щипці, англійський, отаман, вартість.

5. Виділіть у реченнях сонорні приголосні, охарактеризуйте їх за місцем творення.

Мово! Велична молитво наша у своїй нероздільній трійці, що Єси ти і Бог Любов, і Бог Віра, і Бог Надія (К. Мотрич).

6. Виділіть дзвінки приголосні, визначте їх місце творення.

О слово рідне! Орле скутий! Чужинцям кинуте на сміх! Співочий грім батьків моїх, дітьми безпам'ятно забутий. О слово рідне! Шум дерев! Музика зір блакитнооких, шовковий спів степів широких, Дніпра між ними левій рев (О. Олесь).

7. Виділіть усі глухі приголосні, схарактеризуйте їх за місцем творення.

Мова – це всі глибинні пласти духовного життя, його історична пам'ять, найцінніше надбання століть, мова – це ще й музика, мелодика, барви буття, сучасна художня, інтелектуальна і мислительна діяльність народу (О. Гончар)

8. Виділіть губні приголосні. Які вони за способом творення, за участю голосу і шуму? Мова й пісня – дві найважливіші фортеці, які народ повинен оберігати пильніше й відчайдушніше, ніж свої кордони (Г. Нудьга).

9. Випишіть підряд у три колонки: 1) слова, у яких звуків і букв порівну; 2) слова, у яких звуків менше ніж букв; 3) слова, у яких звуків більше ніж букв. Ключ: підкресліть у кожному слові другу від початку букву, запишіть народне прислів'я.

Явір, огорожений, впроваджую, ходжу, мряка, гребінь, щедрий, малюк, юрба, динька, знаємо, оцінювати, безкрайї, сяють.

Заняття № 3

Зміни звуків у мовному потоці. Комбінаторні та позиційні фонетичні зміни. Одиниці та засоби надсегментної фонетики: склад, наголос, інтонація.

Мета вивчення

Дати здобувачам теоретичні відомості про артикуляційну систему сучасної української мови, навчити знаходити комбінаторні та позиційні фонетичні зміни в поданих завданнях; формувати вміння застосовувати отримані знання на практиці.

Питання заняття

1. Артикуляційно-акустичні передумови змін звуків.
2. Типи змін звуків.
3. Комбінаторні фонетичні зміни. (асиміляція, типи асиміляції; дисиміляція, акомодация, гаплогія).
4. Позиційні (редукція ненаголошених голосних та вокалізація приг.) фонетичні зміни.
5. Склад, типи складів. Наголос, його типи (словесний, логічний, фразовий, синтагматичний). Інтонація комунікативна та емоційна.

1. Випишіть поспіль слова спочатку із с-, потім із з- та зі-. З останніх букв записаних слів прочитаєте прислів'я. ...

пис, ...гин, ...скочила, ...хов, ...хідці, ...в'яла, ...шиток, ...фотографований, ...дійснено, ...важ, ...годен, ...постерігач, ...малку, ...казана, ...кис, ...ніс, ...м'яв, ...сип, ...споду, ..бір.

2. Випишіть слова у дві колонки: з м'якими приголосними, з пом'якшеними. З останніх букв цих слів, якщо правильно написали, прочитаєте народне прислів'я.

Діез, ріг, пінг-понг, помаленьку, місто, Білл, щічок, гравюра, зяб, залюбки, шків, Ніл, боротьба, нюанс, покіс, вночі, вогонь, фін, земля, соняшник, в печі.

3. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, поясніть зміни голосних (редукцію, акомодацию, асиміляцію).

Тривога, латунь, однокурсник, кожух, життя, веселий, йшов, північ, зграйками, пишить, зозуленька, засць, його, ключі, загосний, синенький, тобі, голівка, возить, перлина, пришити, кривавий, фіалкові, чому, приречений, кювет, піддашшя, ротик, весна, тинок, Пилп, чекати, цемент.

4. Знайдіть і згрупуйте слова, у яких наявне: а) подвоєння; б) фонетичне подовження, закріплене й не закріплене на письмі.

Віддячити, зсісти, суцвіття, не жжене, бездонний, годинник, клоччя, нісся, з-за, беззубий, мотуззя, знаменний, угіддя, Піддубний, спросоння, вітчизна, необбитий, батьчин, памороззю, сіллю, роззброїти, у клітці, Наддніпрянщина, міццю, ссавці, латунню, по-підтинню, гіллястий, Ілля, Полісся, навмання, збіжжя, виллю.

5. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Згрупуйте їх відповідно до видів асиміляції приголосних: за дзвінкістю і глухістю; за місцем творення; за способом творення; за м'якістю і твердістю.

Списати, розшити, зжитися, вогкий, розквіт, велетні, людський, безшовний, жінці, на квітці, свіжість, з журавлем, вмощується, в'ється, дігтяр, невістчин, боротьба, сніг, дошці, честь, зсушити, тут же, пісняр, просьба, піщаний, Одещина, футбол, гратчастий, п'ятдесят, датчанин, спілці, у ручці.

6. Від іменників та дієслів утворіть похідні слова таким чином, щоб виявилось спрощення груп приголосних.

Млість, пристрасть, кореспондент, опонент, кістка, капость, компост, жалість, хвастатися, зморщитися, пеститися, виїздити, тиждень, випуск, ризик, агент.

7. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Поясніть випадки акомодатії приголосних:

А) фіалка, вітаміни, білоцвіт, мінчанин, місячний, пісенний, піраміда, очі, на суші, дружить, чільний, Гібралтар, гість, похід, гелгіт, людські, дороги, дріжджі, хімія, кімната, тихі;

Б) солодко, дудочка, люд, молодощі, сто, голубка, куток, ясно, дівчинонька, льон, схожі, квітки, бур'ян, боротьба, напівпом'якшений.

8. Утворіть наявне чергування фонем о, е // і; о, е // в; е // о після шиплячих та ј. Поясніть випадки порушення чергування. Сльоза, піч, поріг, плечі, першість, шість, сон, садок, вікно, кінець, південь, вітрець, вітер, вишні, крапля, вузол, весь, горло, верх, вовк, горох, голос, берег, корова, медонос, діловод, значення, метр, бром, папір, народи, учителі, лоб, рот, доба, джміль, коліно, робота, світ, кольори, стояти, голова, зорі, медозбір.

9. Випишіть поспіль спочатку всі односкладові слова, потім всі двоскладові, трискладові тощо. З перших букв має вийти народне прислів'я.

Атлет, язичок, дар, вичерпати, етнографія, індоевропейський, літо, ескіз, каталог, нявчати, Ірландія, купець, довголітній, молотобоець, літературний, Олег, змолотити, естонець, бурлака, острівець.

10. Поділіть слова за складами й поставте в них наголос.

Ізвечора, ланцюжок, травень, аромат, могутній, мальовничий, озеро, йоржик, ущільнений, розкряти, активність, Єнісей, алфавіт, виноград, гайковий, Водохреще, генезис, оглядач, пільговий, суспільно корисний.

11. Випишіть у три стовпчики слова 1) з одним наголосом; 2) з подвійним наголосом; 3) де наголос змінює значення слова.

Атлас, об'єднання, обіцянка, приклад, читання, помилитися, завдання, орган, сім'я, випадок, батьківщина, слідом, усмішка, помилка, корисний, вірші, ознака, пора, листопад, зокрема, розмір.

Заняття № 4

Графіка української мови. Орфографія. Лексикологія як розділ мовознавства. Лексико-семантична система мови

Мета вивчення

Набуття теоретичних та практичних умінь і навичок про основні закономірності фонетико-орфографічної системи української мови; вчити аналізувати свою та чужу вимову та використовувати на практиці норми орфоєпії; з'ясування принципів української орфографії.

План

1. Графіка української мови. Розвиток графічного письма.
2. Орфографія як розділ мовознавчої науки. Основні принципи орфографії.
3. Предмет і завдання лексикології.
4. Слово як основна одиниця мови; слово й поняття. Основні ознаки й функції слова.
5. Однозначні і багатозначні слова. Лексична полісемія, типи лексичної полісемії.
6. Омонімія в сучасній українській мові, класифікація і функції омонімів. Міжмовні омоніми.

1. Вставте пропущені літери. Згрупуйте подані слова у два стовпчики: у перший – з літерою г, у другий – з літерою ґ.

А...рус, ...оріх, ...раніт, ...ава, ...асло, ...алоп, ...радус, ...ордоці, ...іпноз, ...роно, роз...ін, ...орох, ...уляш, ...анок, ...арно, ...ород, ...азети, ...едзь, ...авенятко, ...ел...отати, ...урт, ...валт, ...алузь.

2. Замість крапок поставте потрібні літери.

Бе...посередній, не...проможний, ...характеризувати, бе...силля, ...пекти, ...фабрикувати, ...чинити, бе...коштовний, ...клеювати, бе...характерний, ро...формувати, ...кріпити, ...шкребти, бе...контрольний, ро...стелити, ві...шкодувати, пі...класти, бе...законний, ...цементувати, ...явитися, пі...скочити, бе...сильний, о...їзний, бе...компромісний, ві...почивати, ро...пис, вро...сип, ро...чин, ...прожогу, ...сох, ро...сіл.

3. Замість крапок вставте пропущені літери. Виділіть префікс, назвіть його значення, вимову та написання.

Пр...давній, пр...ставити, пр...бережний, пр...зирливий, пр...амбула, пр...дністровський, пр...освящений, пр...близно, пр...звище, пр...красний, п...р...робіток, пр...крашати, пр...зидент, пр... святити, пр...д'явник, пр...стиж, пр...своїти, пр...мусити, пр...з...нтація, пр...рва, пр...зидія, пр...буток.

4. Прочитайте слова, подані у звуковому записі. Запишіть їх буквами у дві колонки: у ліву – з м'яким знаком, у праву – без м'якого знака. Ключ: з їхніх початкових букв прочитайте крилатий давньоримський вислів.

[н'іч], [пов'ін'], [ранец'], [аптекарь], [степ], [обрій], [арт'іл'], [ціл'], [йал'івец'], [л'іхтар], [цит'], [опис], [електродрил'], [в'іс'], [жолуд'], [дрож], [автор], [емал'].

5. Спишіть слова, вставте букви, де це потрібно. Підкресліть групу приголосних, в якій відбувається спрощення.

Хвас...ливий, пес...ливий, кіс...лявий, тиж...невий, сер...цевий, проїз...ний, виїз...ний, шіс...надцять, гіган...ський, аванпос...ний, компос...ний, щас...ливий, радіс...ний, капос...ний, якіс...ний, совіс...ний, мас...ний, ненавис...ний, швидкіс...ний, почес...ний, зап'яс...ний, хвас...нути, доблес...ний, облас...ний.

6. Випишіть слова у дві колонки: у першу – з м'яким знаком, у другу – з апострофом.

Х...юстон, торф...яний, т...мяний, об...сктивний, Монтеск...є, Омел...ко, глян...те, осторон..., арф...яр, транс...європейський, бюлетен..., ін...екція, ос...овий, голівон...ка, реп...ях, забур...янений, ад...ютант, кан...йон, ал...янс, різ...бяр, уп...ятьох, возз...єднання, ад...ективація, асфал...т, єд...ніс...т...

7. Уставляючи, де потрібно, пропущені літери *n* або *nn*, запишіть слова у дві колонки: а) ті, у яких подвоюється літера *n*; б) ті, у яких пишеться одна літера *n*. Поясніть правопис прикметників.

Зверше...ий, безви...ий, качи...ий, мерзе...ий, глибоче...ий, змете...ний, кі...ий, нежда...ий, притама...ий, неподо'ла...ий, неподола'...ий, неска'за...ий, несказа'...ий, єди...ий, проведе...ий, благослове...ий, чаву...ий, мураши...ий, ра...ій.

8. Поясніть:

а) Чому білосніжний пишеться разом, а сніжно-білий – через дефіс?

б) Чому всесвітньовідомий (кінорежисер) пишеться разом, а всесвітньо-історичне (значення) – через дефіс?

в) Чому трудовень пишемо разом, а людино-день – через дефіс?

г) Чому вічнозелений (ліс) пишеться разом, а вічно юний (поет) – окремо?

д) Чому суспільно-політичний пишемо через дефіс, а суспільно корисний – окремо?

9. Уведіть у контекст слова, що означають власні та загальні назви.

Ватт – ват; Дон Жуан – донжуан; Макінтош – макінтош; Місяць – місяць; Орел – орел; Кавун – кавун; Шахти – шахти; Антрацит – антрацит; Ізюм – ізюм; Скворода – скворода; Суми – суми; Роман – роман.

10. Запишіть слова і розкрийте дужки, поясніть їх правопис. Визначте походження й значення поданих слів, користуючись словником іншомовних слів.

Не(т, тт)о, д(и, і)лер, субс(и, і)дія, емі(с, сс)ія, серт(и, і)фікат, рец(и, і)пієнт, рейт(и, і)нг, бру(т, тт)о, д(и, і)віденд, па(с, сс)ив, ліз(и, і)нг, клір(и, і)нг, м(і, и)грація, консорц(і, и)ум, інка(с, сс)атор, аукц(і, и)он, ауд(и, і)тор.

11. Керуючись морфологічним принципом написання слів, вставте пропущені букви в споріднених словах.

Багатий – бага..ство, люди – лю..ство, громада – грома..ський, студент – студен..ський, гігант – гігант..ський, турист – тури..ський, пропагандист – пропаганди..ський, молотити – моло..ьба, просити – про..ьба, лічити – лі..ба, кіготь – кі..ті, далекий – дал..ч, великий – вел..ч.

Заняття № 5

Класифікація лексики за значенням. Лексична полісемія, типи лексичної полісемії. Омонімія, типи омонімів. Синонімія, класифікація синонімів. Перифраз у мові ЗМІ

Мета вивчення

Набуття теоретичних та практичних умінь і навичок здобувачів з систематизованих наукових знань про базові поняття й проблемні питання лексики; формування навичок самостійного добору слів із власного лексичного запасу і використання їх у власному мовленні.

Питання заняття

1. Предмет і завдання лексикології.
2. Слово як основна одиниця мови; слово й поняття. Основні ознаки й функції слова.
3. Однозначні і багатозначні слова. Лексична полісемія, типи лексичної полісемії.
4. Омонімія в сучасній українській мові, класифікація і функції омонімів. Міжмовні омоніми.

1. Користуючись тлумачним словником української мови, дайте всі визначення таким багатозначним словам: грізний, губити, кинути, індивідуальний, корінь, лінія, поле, пара, сфера, тонкий.

2. Користуючись тлумачним словником української мови, з'ясуйте, які значення можуть мати слова: батьківщина, безсмертний, виборювати, глашатай, заповіт, неосяжний, правий, спозаранку, титан, аматор, крос, колективний, гуманний, благодатний.

3. Прочитайте словосполучення, визначте, в яких із них прикметники вжиті в прямому значенні, а в яких – у переносному.

Глуха стіна, глухе село, глухе місце, глуха людина; важке повітря, важке життя, важкі гріхи, важкий стиль, важкі роки, важкий характер, важкі речі, важкі податки; тяжкі умови, тяжке дихання, тяжка любов, тяжка праця, тяжкий удар, тяжка хвороба.

4. Поясніть, які види переносних значень слів спостерігаються у поданих словосполученнях.

Мереживо березових віток, краплина люті, спалах любові, невмите небо, зерна правди, навшпиньки підійшов вечір, читати Шевченка, Київ зустрічає гостей, Україна пробуджується, ліс мовчить, сердиться Дніпро, гострити слово, моєї ноги у вас не буде, торжествує Україна.

5. Дані словосполучення охоплюють шість груп, до яких входять синоніми: іменники, прикметники, дієслова. Указати ці групи.

Жалібний марш, відписати будинок, жалобна пов'язка, потушити очі, відказати гроші, невігойна хворість, таємна зустріч, похнюпити ніс, заповісти дітям, опустити голову, траурний день, секретне

повідомлення, понурити голову, невидужна слабкість, тріумф переможця, торжество народу, невиліковна хвороба.

6. Замініть перифрастичними зворотами слова: боксери, хлібороби, прикордонники, геологи, залізниця, риба, вугілля, ліс, Хрещатик, лікарі, хутро.

Довідка: легені Землі, майстри врожаїв, люди в білих халатах, м'яке золото. Живе срібло, майстри шкіряної рукавички, люди в зелених кашкетах, розвідники підземних надр, чорне золото, головна магістраль України, сталева магістраль.

7. З'ясуйте, кого з видатних історичних осіб і діячів культури стосуються наведені перифрази.

Дочка Прометея, співець чуття єдиної родини, Кобзар, перший громадянин Всесвіту, великий комік, генеральний конструктор ракет, Каменяр, українська Сапфо, корифей українського театру, Орлеанська Діва.

Довідка. І. Карпенко-Карий, П. Тичина, Т. Шевченко, Маруся Чурай, Леся Українка, Чарлі Чаплін, Ю. Гагарін, С. Корольов, І. Франко.

8. Поясніть різницю в значеннях слів, користуючись тлумачним словником.

Ставитися – відноситися; ставлення – взаємини; сподвижник – подвижник; професія – фах – спеціальність; білет – квиток; цвісти – квітнути; бік – сторона; ділянка – дільниця; лікувати – лічити – рахувати – вважати.

9. Знайдіть у реченнях неправильно вжиті слова. Відредагуйте речення, усно поясніть заміни слів.

1. Завдяки повені загинули посіви на чималих площах. 2. Найкраще мені подобаються твори сучасних письменників-фантастів. 3. У його відношенні до Платона відчувалася заздрість. 4. Я не надіялася, що ти таке витвориш. 5. Раніше ніж відповісти на це запитання, треба визначити зміст поняття – парадигма. 6. В українській мові вимова не завжди співпадає з написанням. 7. У наступному ми також дбатимемо про те, щоб отримувати першість. 8. Широкого розповсюдження набула імпортна побутова техніка. 9. У коридорі контори висів ящик для запитань.

Заняття № 6

Пароніми та антоніми в українській лексиці, їх типи

Мета вивчення

Набуття теоретичних та практичних умінь і навичок здобувачів з систематизованих наукових знань про базові поняття й проблемні питання лексики; збагачення словникового запасу студентів, вироблення в них уміння яскраво і образно висловлювати свої думки.

Питання заняття

1. Синонімія, класифікація синонімів. Перифраз у мові ЗМІ.
2. Явище паронімії в українській мові. Поняття про слова-пароніми.
3. Антонімія в українській мові. Типи антонімів за структурою і семантичною сутністю протилежності.

1. Знайдіть випадки неправильного вживання паронімів. Відредагуйте речення.

1. Ми одержали завдання на літніх канікулах зібрати гербарій болотистих трав. 2. Поранена рука була надзвичайно болісна. 3. У День Перемоги ми поклали квіти на братерську могилу воїнів, які визволяли наше місто від фашистів. 4. На майданчик, де споруджується школа, знову не привезли будівничі матеріали. 5. Я одержав надзвичайно важне завдання. 6. Декілька століть тривав визвольний рух на Україні. 7. У нашому селі побудували лікарню на 50 лікарських ліжок. 8. Я хочу віддати всі сили на благо улюбленої України.

2. До кожного з поданих словосполучень підібрати антонімічні словосполучення. Свіже повітря, свіже печиво, свіжа риба, ясно надворі, ясно говорить, ясно виклав, ясно горить, простий механізм, просте питання, простий лист, холодний клімат, холодна зустріч.

3. У якому реченні виділені слова не утворюють антонімічну пару? 1. Пішов у смерть – і повернувся в думі... 2. Однаково приходимо на світ, та кожен з нас по-різному вмирає. 3. При щирості між людьми, при високій симпатії ніякий ри ск не страшний. 4. Добрий вчить, а злий повчає.

4. Доберіть до поданих слів антоніми і визначте частини мови Купівля, порожній, старий, літо, тепло, ранок, шити, рідний, без, мовчун, гуманний, успіх, тиша, боротьба.

4. Поясніть різницю у значеннях слів.

Взаємини, відносини, відношення; книжковий, книжний; загрозувати, погрожувати; особистий, особовий; писемний, письмовий; цукровий, цукристий; нажива, пожива; напруженість, напруження; населеність, населення; фамільний, фамільярний; фігурний, фігуральний; цінний, ціннісний.

6. Визначте тлумачення паронімів, складіть з ними речення.

Професійна – професіональний, поверхневий – поверховий, паливо – пальне, орден – ордер, нагода – пригода, здравця – здравниця, лікувати – лічити, інформативний – інформаційний.

7. Вкажіть тип паронімів. Поясніть значення слів.

Швидкий – швидкісний, абонемент – абонент, адрес – адреса, анотація- нотація, бережливий – бережний, білити – біліти, виборний – виборчий, вимисел – домисел, виплата- оплата, вихованний- виховним, відчуття- почуття, винахідливий – винахідницький, боцман – лоцман.

Заняття № 7

Класифікація лексики української мови за походженням та вживанням.

Мета вивчення

Набуття теоретичних та практичних умінь і навичок про лексичну систему сучасної української мови, навчити застосовувати отримані знання на практиці.

План

1. Лексика української мови за походженням. Лексика успадкована, власне українська та запозичена.
2. Лексика української мови за сферами вживання. Загальноживана лексика.
3. Лексика обмеженого вживання: діалектизми, їх типи; професіоналізми, жаргонізми, арготизми.
4. Науково-термінологічна лексика. Сфери поширення й функції термінів.

1. На основі поданих слів поясніть склад української лексики за походженням.

Дочка, батько, жінка, орати, кувати, молот, вовк, кінь, олень, ніс, зуб, воля, гнів, білка, кішка, коржик, коровай, рілля, урожай, пивовар, дядько, сорок, півтора, хороший, сьогодні, багаття, будинок, вареник, гай, гречка, жнива, освіта, оселедець, чоботи, чарувати, уста, глаголити, істина, благати, небеса, бог, вождь, страждати, гріх.

Діалектика, математика, полюс, метр, інфекція, ангіна, директор, юнкер, штаб, орден, швабра, вафлі, паштет, майстер, шахта, вексель, бухгалтер, політика, парламент, кур'єр, балет, пальто, магазин, абажур, мічман, футбол, хокей, трамвай, кекс, пунш, матрос, шльопка, каюта, сопрано, віолончель, опера, бандура, кайдани, тютюн, базар, алтин, брама, барвінок, влада, табір.

2. Поясніть значення і джерело інтернаціоналізмів, доберіть, де це можливо, українські відповідники.

Диспут, радіо, телевізор, аспект, інженер, трактат, супутник, концерт, архітектура, індустріалізація, соло, соната, брутто, студент, університет, фізика, біологія, лінгвістика, щогла, футбол, шеренга, стадіон.

3. Витлумачте значення поданих слів.

Абориген, абрєвіатура, алегорія, амулет, ангар, асиміляція, віньєтка, вольєра, вундеркінд, гонорар, горжетка, дебати, декорація, дисплей, діалект, діалектика, журнал, жалюзі, індекс, інтернат, інтуїція, істерика, камера, кардіологія, коктейль, контральто, матч, мусон, ніша, панегірик, перлюстрація, перфект, субстанція, фронтон, цукати, шхуна.

4. Уведіть у речення подані слова, скористайтеся тлумачним словником.

Довкілля, розвій, відсоток, часопис, добродій, спільнота, філіжанка, зазвичай, світлина, поготів, скарбниці, навзаєм, валіза, лєтєвище, водограй, мапа, оплески, поступ, чинник, фіранка.

5. Зі словника іношомовних слів випишіть значення поданих слів та введіть їх у речення.

Імпічмент, субсидія, іміджмейкер, амбасадор, прайм-тайм, фікція, ранг, ранжир, саміт, фіаско, аномалія, паблік-рилейшз, консенсус, циркуляр, феномен, нюанс, факсиміле.

6. Прочитайте, знайдіть і поясніть діалектні слова, мету їх вживання.

Тепер Іван був уже легінь, стрункий і міцний, як смерічка, носив широкий черес і пишну крисаню. Марічка теж ходила в заплітках... Марічка любила, коли він грав на флюяру (М. Коцюбинський).

7. З поданих уривків виділіть науково-професійну лексику. З'ясуйте її значення.

Чистотіл звичайний – багаторічна трав'яниста рослина (30–100 см заввишки) з коротким кореневищем і жовтогарячим молочним соком. Стебло прямостояче, слаборебристе, як і листки, рідко вкрите волосками, вгорі розгалужене. Листки чергові, ясно-зелені, зісподу сизуваті, непарно-перисторозсічені з 3–11 сидячими зарубчастими частками. Частки округло-яйцеподібні або видовжено-оберненояйдеподібні, при основі часто збіжні. Прикореневі листки більші, довгочерешкові, стеблові сидячі. Квітки (близько 20 мм у діаметрі) на довгих квітконіжках, правильні, широкорозкриті, зібрані по 4–5 у зонтикоподібні суцвіття, які виходять із пазух верхіткових листків.

8. Визначте, які з термінів загальнонавчівані, а які вузькоспеціальні?

Середньовіччя, важкі метали, синтаксис, аксіома, ресурсозабезпеченість, косинус, напівшпагат, формула, похідна функція, епітет, гіпотеза, цитоплазма, реактивний рух, опорний стрибок, півострів.

9. Випишіть із наведених слів наукові терміни. Визначіть, за якою ознакою ви їх вибрали.

Один, зубці, аксіома, стрічка, опір, лавсан, ракетник, акт, щелепи дробарки, гранична швидкість, натяг, ідеал, маса, комплекс, інгредієнт, хвиля, призма.

Заняття № 8

Українська фразеологія: джерела, структура, семантика. Типи фразеологічних одиниць. Словотвір як розділ мовознавчої науки. Способи словотворення.

Мета вивчення

Поглибити знання здобувачів з української фразеології; формувати вміння використовувати фразеологізми в мовленні; збагатити словниковий запас новими фразеологізмами та крилатими висловами.

Питання заняття

1. Поняття фразеологічної одиниці. Співвідношення між лексичним значенням слова і значенням фразеологізму.
2. Синонімія, антонімія, омонімія фразеологічних одиниць.
3. Джерела, структура, семантика української фразеології.
4. Поняття про похідну, непохідну і твірну основи. Морфемний і словотвірний аналіз.
5. Способи словотворення в українській мові.

1. Згрупуйте наведені фразеологічні одиниці та поясніть їхнє значення.

1) бити байдики, дати гарбуза, спіймати облизня, п'ятами накивати, молоти язиком, повісити носа, сміх розбирає, набратися лиха, охопив смуток, винести подяку, прикусити язика, скалити зуби, згідно з оригіналом, рука руку миє.

2) теревені правити, замилювати очі, ловити гав, тримати язик за зубами, губу копити, гнути спину, зло бере, порушити питання, скласти подяку, хоч з мосту та в воду, скорчитися в три погібелі, ліквідувати заборгованість.

2. Визначте походження поданих фразеологізмів.

1. Де згода, там і вигода; як мертвому кадило; як горох при дощі; підвищувати тон; вивести на орбіту; святая святих; крокодилові сльози.

2. Під лежачий камінь вода не тече; п'яте колесо до воза; іти в ногу; розбити кайдани; холодна війна; чуття єдиної родини; око за око; лебедина пісня.

3. Поясніть значення та походження таких стійких сполучень слів.

Геркулесові стовпи, гомеричний сміх, дамоклів меч, танталові муки, проходить червоною ниткою, як зіницю ока, гордіїв вузол, перейти рубікон, шалені гроші, ось де собака зарита, поставити крапку над «і».

4. Поясніть значення фразеологізмів з іменником *рука*.

Грати в чотири руки, подати руку допомоги, носити на руках, нечистий на руку, опускаються руки, гріти руки, брати голими руками, волю дати рукам, валитися з рук, махнути рукою, права рука,

рука руку мисє, дати по руках, своя рука – владика, сверблять руки, ходити по руках.

5. Виділіть суфікси і поясніть, якого відтінку вони надають значенню прикметника.

Білісінький, височенький, губастий, добрячий, довжелезний, жирнючий, здоровенний, здоровенький, злющій, злодійкуватий, кисленький, кислощій, любесенький, ладненький, легесенький, малюсінький, носатий, низенький, очкастий, огрядненький, поганий, поганенький, поганющій, рідний, ріднесенький, рукатий, синенький, старуватий, старий, старезний, старющій.

6. Визначте способи творення поданих слів.

Життедайний, промовець, педагогічний, зимувати, міжнаціональний, пасинок, сумісник, держрозрахунок, придніпровський, помірний, піднебесний, знеболення, розмах, переклад, самовиховання, вертихвістка, животнорно, НАН України., придане, люби-мене, учений, перекотиполе, поранений.

8. Перепишіть у три колонки іменники, утворені: а) префіксальним способом; б) суфіксальним способом; в) безафіксним способом.

Заспів, виліт, сутінь, обмілина, викрутка, винахід, праліс, правнук, перегрівання, перегук, складка, зібрання, олюдження, окис, провесна, прозелень, збори, відвертість, відвага, паморозь, розлука, відвіддини.

10. Від поданих слів утворіть присвійні прикметники. Зробіть висновок про продуктивні способи творення таких ад'єктивів.

Командир, брат, каменяр, Сергій, водій, сестра, Галя, Надія, мати, Ольга, Лука, свекруха, миша, віл, ведмідь, соловей, ворона.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання № 1

Предмет і завдання фонетики і фонології. Характеристика голосних та приголосних звуків

Завдання самостійної роботи

1. Фонетика як розділ мовознавства.
2. Звуки і фонемі. Ознаки фонем.
3. Класифікація голосних та приголосних звуків.

Запитання для самоконтролю

1. Підготуйте інформацію про статус української мови в сучасній Україні, якими документами він засвідчується?

2. З'ясуйте, чи тотожні терміни *українська національна мова* й *українська літературна мова*.

3. Підготуйте і запам'ятайте інформацію на тему: «Мова як духовно-національний феномен».

4. Розкрийте значення творчості українських письменників в історії розвитку української літературної мови.

5. Дайте визначення мовної норми, назвіть різновиди мовних норм, на прикладах проілюструйте їх.

Завдання № 2

Зміни звуків у мовному потоці. Комбінаторні та позиційні фонетичні зміни. Одиниці та засоби надсегментної фонетики: склад, наголос, інтонація.

Завдання самостійної роботи

1. Артикуляційно-акустичні передумови змін звуків.
2. Типи змін звуків.
3. Комбінаторні фонетичні зміни. (асиміляція, типи асиміляції; дисиміляція, акомодация, гаплогія).
4. Позиційні (редукція ненаголошених голосних та вокалізація приг.) фонетичні зміни.

5. Склад, типи складів. Наголос, його типи (словесний, логічний, фразовий, синтагматичний). Інтонація комунікативна та емоційна.

Запитання для самоконтролю

1. Які фонетичні явища називають позиційними змінами звуків?
2. Які фонетичні явища називають комбінаторними змінами звуків? Охарактеризуйте комбінаторні варіанти голосних і приголосних фонем.
3. Охарактеризуйте позиційні варіанти голосних і приголосних фонем.
4. Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Безшовний, боротьба, в'ється, велетні, вмощується, вогкий, ворітця, гратчастий, датчанин, дігтяр, дощці, жінці, з журавлем, зжитися, зешити, людський, молодший, на квітці, невістчин, Одещина, п'ятдесят, пісняр, піщаний, просьба, розквіт, розшити, свіжість, сніг, списати, спілці, тут же, у ручці, футбол, честь.

Завдання № 3

Графіка української мови. Орфографія.

Завдання самостійної роботи

1. Графіка української мови. Розвиток графічного письма.
2. Орфографія як розділ мовознавчої науки. Основні принципи орфографії.
3. Предмет і завдання лексикології.
4. Однозначні і багатозначні слова. Лексична полісемія, її типи.

Запитання для самоконтролю

1. Підготуйте повідомлення про становлення писемності в Україні.
2. Доведіть, що в українській мові вживається 10 буквосполучень на позначення окремих звуків (не враховуючи подовжених приголосних).
3. Назвіть словники, що фіксують орфографічні норми.
4. Поясніть, чому на певному етапі розвитку письма виникла потреба у вживанні великої літери? Яке її значення?

Завдання № 4

Лексикологія як розділ мовознавства. Лексико-семантична система мови. Класифікація лексики за значенням. Лексична полісемія, типи лексичної полісемії. Омонімія, типи омонімів.

Завдання самостійної роботи

1. Слово як основна одиниця мови; слово й поняття. Основні ознаки й функції слова.
2. Омонімія в сучасній українській мові, класифікація і функції омонімів. Міжмовні омоніми.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке лексика? Що таке лексичне значення слова? Наведіть приклади.
2. Який вид переносного значення називають метафорою?
3. Охарактеризуйте метонімію, синекдоху?
4. Які слова називаються однозначними, а які – багатозначними?

Завдання № 5

Синонімія, класифікація синонімів. Перифраз у мові ЗМІ. Пароніми та антоніми в українській лексиці, їх типи

Завдання самостійної роботи

1. Синонімія, класифікація синонімів. Перифраз у мові ЗМІ.
2. Явище паронімії в українській мові. Поняття про слова-пароніми.
3. Антонімія в українській мові. Типи антонімів за структурою і семантичною сутністю протилежності.

Запитання для самоконтролю

1. З газет (вказіть яких) випишіть 8–10 речень, у яких ужито перифрази. Поясніть їх значення та художньо-естетичну функцію.
2. Поясніть, чим контекстуальне значення слова відрізняється від номінативного та фразеологічного.
3. Поясніть, чим зумовлена наявність у мові антонімів, синонімів.
4. Випишіть із «Словника-довідника з культури української мови» по 2–3 приклади розробки слів-синонімів та слів-паронімів.

5. Напишіть міні-оповідання, використовуючи слова, що починаються на ту саму літеру.

6. З поетичного твору (вказіть якого) виписіть 10–15 прикладів переносного значення слова. Поясніть, на основі яких ознак закріплюється переносне значення.

Завдання № 6

Класифікація лексики української мови за походженням та вживанням.

Завдання самостійної роботи

1. Лексика української мови за походженням. Лексика успадкована, власне українська та запозичена.
2. Лексика української мови за сферами вживання. Загальноживана лексика.
3. Лексика обмеженого вживання: діалектизми, їх типи; професіоналізми, жаргонізми, арготизми.
4. Науково-термінологічна лексика. Сфери поширення й функції термінів.

Запитання для самоконтролю

1. Доберіть тексти, в яких вживаються інтернаціоналізми (10–15 прикладів). Використовуючи словники, поясніть їх значення, вкажіть на походження.

2. Із газет виписіть 10–15 слів (у словосполученнях) іншомовного походження, значення яких незрозуміле або малозрозуміле для вас. Використовуючи словники, поясніть їх.

3. Зробіть повідомлення про лексичні особливості а) реклами в пресі; б) реклами на радіо.

4. Підготуйте повідомлення на тему: «Спостереження над використанням діалектизмів у мові ЗМІ».

5. З'ясуйте, за якими ознаками слід відрізнити фразеологізми від звичайних словосполучень. Чи завжди це вдається зробити?

Завдання № 7

Українська фразеологія: джерела, структура, семантика. Типи фразеологічних одиниць. Словотвір як розділ мовознавчої науки. Способи словотворення.

Завдання самостійної роботи

1. Поняття фразеологічної одиниці (фразеологічного звороту). Співвідношення між лексичним значенням слова і значенням фразеологізму.
2. Синонімія, антонімія, омонімія фразеологічних одиниць.
3. Джерела, структура, семантика української фразеології.
4. Поняття про похідну, непохідну і твірну основи.

Запитання для самоконтролю

1. З'ясуйте, за якими ознаками слід відрізнити фразеологізми від звичайних словосполучень. Чи завжди це вдається зробити?
2. Підготуйте реферат на тему: «Спостереження над використанням фразеологічних одиниць у мові преси».
3. Визначте, як залежать від компонентів відтінки значення синонімічних фразеологізмів (на прикладі двох – трьох синонімічних фразеологізмів).

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ

1. Поняття національна мова і літературна мова.
2. Найістотніші ознаки літературної мови. Форми її існування.
3. Мовні норми. Види норм.
4. Функції мови в суспільстві.
5. Мовне законодавство та мовна політика в Україні.
6. Конституція України про функціонування та розвиток мов в Україні.
7. Предмет і завдання фонетики і фонології.
8. Характеристика голосних та приголосних звуків.
9. Зміни звуків у мовному потоці.
10. Комбінаторні фонетичні зміни.
11. Позиційні фонетичні зміни. Позиційні чергування /y/, /i/.
12. Одиниці та засоби надсегментної фонетики: склад, наголос, інтонація.
13. Типи наголосу.
14. Орфоепія. Основні правила вимови голосних та приголосних.
15. Засоби милозвучності української мови.
16. Становлення писемності в Україні.
17. Сучасний український алфавіт.
18. Орфографія. Фонематичний принцип орфографії.
19. Морфологічний принцип української орфографії.
20. Історичний та смисловий принципи української орфографії.
21. Предмет і завдання лексикології.
22. Слово як основна одиниця мови: його основні ознаки й функції.
23. Однозначні й багатозначні слова.
24. Типи багатозначності в українській мові.
25. Використання полісемії в журналістських текстах.
26. Переносне вживання слова (метафора, метонімія, синекдоха).
27. Омонімія в сучасній українській мові.

28. Типи омонімів. Міжмовні омоніми.
29. Явище паронімії в українській мові.
30. Поняття про слова-пароніми.
31. Синоніми, їх місце й роль у лексико-семантичній системі.
32. Типи синонімів.
33. Перифраз та евфемізми у мові ЗМІ.
34. Антонімія в українській мові. Типи антонімів за структурою і семантичною сутністю протилежності.
35. Лексика успадкована, власне українська та запозичена.
36. Тематичні групи запозичень.
37. Інтернаціоналізми, варваризми, екзотизми, їх використання.
38. Термінологічна лексика. Сфери поширення й функції термінів.
39. Пасивний склад української лексики. Застарілі слова.
40. Неологізми. Лексичні інновації в мові ЗМІ.
41. Ономастика. Класифікація власних назв.
42. Джерела української фразеології. Типи фразеологічних одиниць.
43. Роль фразеологізмів у мові мас-медіа.
44. Прислів'я та приказки. Крилаті слова.
45. Лексикографія як розділ мовознавства. Типи словників.
46. Будова слова. Значущі частини слова.
47. Розрізнення морфем за значенням та за місцем у слові.
48. Поняття про похідну, непохідну і твірну основи.
49. Способи словотворення в українській мові.
50. Особливості словотвору різних частин мови.

НАВЧАЛЬНИЙ КОНТЕНТ.

2 ЧАСТИНА

Лекція 1

Тема: Предмет морфології. Загальна характеристика іменника як частини мови. Загальна характеристика прикметника як частини мови.

Мета вивчення

Дати здобувачам теоретичні відомості про систему сучасної української мови, предмет морфології, навчити застосовувати отримані знання на практиці.

План

1. Частини мови і принципи їх класифікації
2. Загальна характеристика іменника як частини мови.
3. Загальна характеристика прикметника як частини мови.
4. Значеннєво-граматичні розряди прикметників.
5. Ступені порівняння якісних прикметників. Повні й короткі форми.

1. Морфологія – є розділом граматики, який вивчає граматичну будову слова: особливості словозміни, граматичні форми слова, способи вираження граматичних значень, властивих слову. Центральне місце в морфології належить вченню про частини мови. Частини мови – це лексико-граматичні класи слів, кожен з яких характеризується узагальненим лексичним значенням, морфологічними і синтаксичними особливостями. *В основу розподілу слів за частинами мови покладено такі принципи:*

1. **Семантичний** (лексичний), тобто кожний лексико-граматичний клас слів об'єднується єдиним спільним категорійним значенням частини мови. Таким значенням для іменника є значення предметності, для прикметника – значення статичної ознаки предмета, для числівника-значення означеної чи неозначеної кількості,

для дієслова – значення процесуальної дії. За співвіднесеністю з поняттям (наявністю чи відсутністю лексичного значення) частини мови поділяються на повнозначні і не повнозначні. Повнозначні частини мови – це слова, що мають лексичне значення (виконують номінативну функцію). Серед них виділяють іменник, прикметник, займенник, числівник, дієслово, прислівник. Неповнозначні частини мови – це слова, що не мають лексичного значення, а лише виражають різні семантико-синтаксичні відношення між словами. До них належать прийменник, сполучник, частка. Ні до повнозначних, ні до службових не належить вигук, що є засобом вираження (не називання) емоцій, почуттів, вольових спонукань мовців.

2. **Морфологічний**, що визначає своєрідність граматичної форми слова – його граматичні категорії, граматичні значення. Головною морфологічною ознакою, покладеною в основу класифікації слів за частинами мови, є здатність або нездатність їх до формотворення (словозміни). За цією ознакою виділяють змінювані і незмінювані частини мови. До змінюваних належать іменник, прикметник, займенник, числівник, дієслово; незмінними є прислівник, усі неповнозначні частини мови і вигук.

3. **Синтаксичний** передбачає враховувати здатність слів виступати членами речень. За кожною повнозначною частиною мови закріплена певна синтаксична роль. Так, іменники найчастіше у реченні виступають підметом чи додатком, прикметники – означенням, дієслова – присудком, прислівники – обставиною. На основі синтаксичного принципу частини мови поділяються на самостійні і службові. До самостійних належить іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, що виступають завжди членами речення. До службових зараховують прийменник, сполучник і частку, що служать для вираження синтаксичних відношень між членами речення чи частинами складних речень.

4. **Словотвірний** (як допоміжний, оскільки він стосується тільки похідних слів) знаходить своє відображення у характерних для окремих частин мови словотворчих афіксах.

Частини мови належать до єдиної лексико-граматичної системи, між одиницями якої наявні тісні зв'язки, що й зумовлюють взаємопереходи. Чимало слів можуть втрачати свої граматичні ознаки, набувати нових ознак, а у зв'язку з цим переходити з однієї частини

мови в іншу. Так, прикметники і дієприкметники зазнають субстантивзації (перехід в іменники): вартовий, молодий, старий, вчений. Іменники можуть вживатися у функції прислівника: літом, ранком; займенники – у ролі сполучників: який, котрий, що; іменники – у функції прийменників: (наш край-край села) тощо.

2. Загальна характеристика іменника як частини мови. За семантичними ознаками і морфологічною характеристикою іменники поділяються на такі лексико-граматичні розряди: конкретні й абстрактні іменники; назви істот і неістот; власні й загальні іменники; збірні іменники; матеріально-речовинні іменники.

Іменники з конкретним значенням називають предмети, явища, що пізнаються безпосередньо органами чуттів, наприклад: стіл, дерево, дощ, дівчина, день, ліс. До цієї групи належать іменники, що є назвами: одиничних предметів, речовин, маси, матеріалу, простору чи часу, власних назв. Іменники з конкретним значенням мають такі спільні ознаки: вони утворюють співвідносні форми однини/множини (брат -брати, тиждень – тижні); вільно сполучаються з власне кількісними числівниками (п'ять місяців, три площі).

Іменники з абстрактним значенням називають не власне предмети, а абстраговані, узагальнені властивості, дії, ознаки, процеси поза зв'язком з їхніми носіями чи виконавцями. До абстрактних належать іменники на позначення: якостей і властивостей (щирість, патріотизм); психічних і фізичних станів (сон, тиша, страх, любов); дій і процесів (біг, хід, горіння); понять етикету (вітання, прощання); наукових понять (діалектика, функція).

Переважає більшість іменників з абстрактним значенням – це слова з похідними основами прикметникового або дієслівного походження із суфіксами: -ість (прикрість, свідомість); -енн- (натхнення, значення, захоплення); -інн- (видіння, стремління); -анн- (дерзання, бажання, думання); -ств-, -зтв-, -цтв- (сирітство, боягузтво, пророцтво); -б- (просьба, боротьба); -изм, -ізм (-їзм) (романтизм, анахронізм, архаїзм).

Категорія істот і неістот охоплює іменники з конкретним значенням. За семантичними ознаками до категорії *істот* належать іменники, які означають: назви людей за різними ознаками, їхні імена, прізвища; назви птахів, тварин, риб, комах; назви міфічних

істот; імена, прізвиська героїв казок, байок; назви померлих; назви іграшкових виробів, що наділяються властивостями людей (лялька, манекен);

Інші іменники належать до категорії *неістот* – це назви речей, рослин; сукупності осіб (гурт, загін, наговп), частин організму людини й тварини, страв, мікроорганізмів (бактерія, мікроб).

Рід невідмінюваних іменників іншомовного походження визначається відповідно до лексико-граматичного розряду, до якого вони належать. Іменники – назви неістот належать до середнього роду: кашне, депо, метро. Іноді родова належність таких іменників залежить від морфологічних характеристик відповідних українських найменувань: сиробо (вітер) – чол.р., гінді (мова) – жін.р., кольрабі (капуста) – жін.р.

Родова диференціація невідмінюваних іменників – назв осіб – залежить від статі: аташе, маестро – іменники чоловічого роду; леді, мадам, фрау – іменники жіночого роду.

Рід невідмінюваних іменників – власних географічних назв, визначається на основі відповідної загальної назви типу місто, гора, озеро, країна, острів, півострів: Борнео (острів) – чоловічого роду, Перу (республіка) – жіночого роду, Баку (місто) – середнього роду.

Родова кваліфікація ініціальних та комбінованих абревіатур зумовлена опорним словом – іменником вихідних для них словосполучень: ООН (Організація Об'єднаних Націй) – жіночого роду, НАН (Національна академія наук) – жіночого роду.

Тільки у формі однини вживаються: іменники з абстрактним значенням (вічність, здоров'я демократизм); збірні іменники (молодь, учительство, черва); іменники з речовинним значенням (сало, малина, пшоно, пісок). Як уже зазначалося, такі іменники набувають множинної форми, якщо означають різні сорти певної речовини: хліба – злакові рослини, хліби – випечений продукт.

Іменники, що вживаються *лише у множині*, є назвами: предметів, що складаються з двох частин; речовин, матеріалу (дріжджі, вершки); станів, процесів і дій (дебати); почуттів, емоцій (гордощі, прикрощі); відрізків часу, свят і традиційно-побутових обрядів (каникули, заручини); залишків речовини (кошти, фінанси, гроші);

Окремі іменники – власні назви можуть мати тільки форму множини (Суми, Карпати, Прилуки, Афіни, Альпи).

Відмінювання іменників

До першої відміни належать іменники жіночого і чоловічого роду, які в називному відмінку однини мають закінчення -а (орфографічно -а і -я): Микола, Олена, тополя, мрія.

Друга відміна об'єднує іменники чоловічого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини: дуб, робітник, стіл, день, край, та закінченням -о: батько, Петро та середнього роду із закінченнями -о, -е, -а, (орфографічно -я): село, море, поле, плече, знання, колосся, листя.

До третьої відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини: любов, тінь, далеч, папороть, відстань. За характером відмінкових закінчень до третьої відміни належить іменник мати.

До четвертої відміни належать іменники середнього роду із закінченням -а (орфографічно -а і -я) у називному відмінку однини, за відмінювання яких з'являється суфікс -ат- (орфографічно -ат і -ят-) або єн-: курча, орля, ім'я.

Значення відмінка цих іменників виражається синтаксично, тобто за допомоги синтаксичних зв'язків з іншими словами: Кенгуру стрибає (значення називного відмінка). Ми захоплювалися малим кенгуру (орудного відмінка).

3. Загальна характеристика прикметника як частини мови

Поняття ознаки широче, воно охоплює найрізноманітніші значення: колір, розмір, смак, відношення до місця і часу, відношення до матеріалу, зовнішні та внутрішні ознаки, ознака за належністю (материн, братів сестрин) та ін.

Вживаючись з іменниками, прикметники узгоджуються з ними в роді (в однині), числі й відмінку: зелений листок, зеленого листка, зелена груша, зеленої груші, зелені трави, зелених трав. Отже, граматичні категорії роду, числа й відмінка прикметників не самостійні, а залежні від іменника і мають словозмінний характер. Початкова форма прикметника – називний відмінок однини чоловічого роду.

Категоріальне значення і граматичні особливості прикметника як частини мови зумовлюють і його синтаксичну роль. У реченні прикметники здебільшого виступають у ролі означень, а також іменною частиною складного присудка: 1. Між зелено-синіми полями висвічує водами на сонці лагідна тиха ріка (О. Гончар).

4. Розряди прикметників за значенням. За значенням прикметники поділяються на розряди: якісні, відносні й присвійні. Цей поділ ґрунтується на єдності значенневих, морфологічних, словотвірних і синтаксичних ознак, притаманних відповідним розрядам.

Якісними є прикметники, що виражають ознаку предмета безпосередньо і яка може виявлятися з різною мірою або інтенсивністю: *вузький – вужчий – найвужчий, веселий – веселіший – найвеселіший.*

До найхарактерніших ознак, що зумовлюють лексико-граматичну природу якісних прикметників належать:

- здатність творити форми вищого і найвищого ступенів порівняння (крім так званих абсолютно-якісних прикметників, що позначають безвідносні до ступеня або інтенсивності вияву ознаки (*босий, лисий*): *новий – новіший – найновіший*;
- сполучуваність із прислівниками – виразниками інтенсивності вияву ознаки: *дуже розумний, зовсім сумний*; можливість вступати у синонімічні та антонімічні відношення: *вдалий, успішний, результативний; глибокий -мілкий, ранній -пізній*;
- здатність утворювати за допомоги словотворчих афіксів похідні з експресивно-оцінним значенням: *великий – завеликий – превеликий*;
- здатність виступати базою для творення прислівників за допомоги суфіксів -о-, -е- (*солодкий – солодко*) та іменників, що виражають абстрактне значення (*молодий – молодість, добрий – доброта*);
- можливість мати співвідносні форми повні нестягнені й короткі (*ясний – ясен*), повні стягнені й нестягнені (*синє-синєє, маленька – маленькая*).

Відносні прикметники називають ознаки предметів не прямо, а через відношення з іншими предметами, явищами, процесами чи ознаками: *дерева́ яна ложка, дощові краплі, обчислювальна машина.*

Відносні прикметники характеризуються такими граматичними

особливостями: вони не мають ступенів порівняння, оскільки ознака, яку виражають відносні прикметники є незмінною і не може виявлятися більшою чи меншою мірою; від них не утворюються

іменники з абстрактним значенням, і вони не вступають в антонімічні пари; відносні прикметники репрезентовані тільки похідними лексичними одиницями, утвореними за допомоги відповідних афіксів. Найчастіше вони утворюються від іменників: *солом'яна стріха, обідня перерва, дубова дошка*.

Окрему групу становлять **присвійні прикметники, що виражають належність предмета людині чи тварині**: *братова книжка, материна хустка, Миколин зошит, качиний ніс, лисяча нора*.

Присвійні прикметники характеризуються властивими тільки їм словотвірними і граматичними особливостями: вони утворюються тільки від іменників і тільки від назв істот (людей і тварин):

а) від власних назв людей і назв, що означають родинні стосунки: за допомоги суфіксів *-ів (-їв), -ин (-їн)*: *батьків, сестрин, Петрів, Світланин, Софійн*; Такі прикметники у називному й знахідному відмінку мають коротку форму: *ковалів, доччин, Іванів*

б) від назв тварин за допомоги суфіксів *-ач- (-яч), -ин- (-їн-)*: *курячий, орлиний, солов'иний*, а прикметники цієї групи мають повну форму: *гусячий*.

Вживаються присвійні прикметники переважно в розмовному мовленні, художній літературі, народній творчості.

5. Ступені порівняння якісних прикметників. Найважливішою особливістю якісних прикметників є їх здатність виражати різну міру та інтенсивність вияву ознаки за допомоги ступенів порівняння. Розрізняють два ступені порівняння: **вищий і найвищий**.

Вищий ступінь називає якісну ознаку, що виявляється більшою мірою, ніж позначувана звичайним прикметником. **Вищий ступінь порівняння має дві форми: просту (синтетичну) і складену (аналітичну)**.

Проста форма утворюється від звичайного прикметника за допомоги суфіксів **-ш-, -іш-**: *молодий – молодший, теплий – тепліший*. Від деяких прикметників вищий ступінь утворюється за допомоги обох суфіксів: *тонкий – тонший, тонкіший*.

Творення вищого ступеня за допомоги суфікса **-ш-** супроводжується такими змінами: прикметникові суфікси **-к-, -ок-, -ек-** випадають: *тонкий – тонший, глибокий – глибший, далекий – дальший*; кореневі приголосні [г], [ж], [з], внаслідок фонетичних процесів

змінюються на [жч], а приголосний [с] – на [шч], що передається на письмі літерою щ: *дорогий – дорожчий, вузький – вузкий, високий – вищий*.

Форми вищого ступеня порівняння деяких прикметників утворюються від інших основ (**суплетивні форми**): *гарний – кращий, великий – більший, поганий – гірший*.

Складена форма вищого ступеня порівняння утворюється поєднанням слів **більш, менш** із звичайним прикметником: *більш докладний, більш обережний, менш приємний*.

Найвищий ступінь називає максимально виявлену ознаку предмета, якою він виокремлюється з-посеред інших предметів: *Серед птахів найкращим співаком є соловей* (В. Біанкі).

Найвищий ступінь порівняння має три форми: просту, складну і складену.

Проста форма твориться додаванням префікса **най-** до форми вищого ступеня: *прозоріший – найпрозоріший, вищий – найвищий, складніший – найскладніший*.

Складна форма твориться додаванням до простої форми найвищого ступеня префіксів **-як-, -що**: *якнайбільший, щонайдужчий, щонайкращий*.

Складена (аналітична) форма твориться додаванням слів **най-більш (є), найменш (є)** до звичайного прикметника: *найбільш цікавий, найбільш зручний*.

В українській мові прикметники мають дві форми: повну і коротку. Повні форми прикметників бувають нестягнені (*дрібний, дрібная, дрібнеє, дрібнії*) і стягнені (*дрібна, дрібне, дрібні*)

Загальноживаними в усіх стилях виступають повні форми прикметників:

нестягнені у називному відмінку однини чоловічого роду: *високий, добрий, прозорий*; стягнені у називному відмінку жіночого і середнього родів однини та називному відмінку множини: *рідна, рідне, рідні*.

Прикметники у повній формі змінюються за родами, числами і відмінками. Короткі прикметники, що вживаються без закінчень, виступають у називному і знахідному відмінках однини чоловічого роду: *зелен, славен*.

Присвійні прикметники чоловічого роду мають коротку форму тільки в називному відмінку однини: *сестрин, Маріїн, лікарів*.

За характером кінцевого приголосного основи початкової форми -називного відмінка однини чоловічого роду – прикметники поділяються на дві групи: **тверду й м'яку**. **До твердої групи належать**: прикметники, що мають **твердий кінцевий приголосний** основи і закінчення **-ий, -а, -е**: *широкий, широка, широке; близький, людяний, особистий, систематичний*; усі присвійні прикметники, що в початковій формі мають чисту основу на приголосний: *Василів, Ольжин, сестрин, батьків*.

До м'якої групи належать: прикметники з **м'яким кінцевим приголосним** основи на -н із закінченнями **-ій, -я, -с**: *синій, вечірній, крайній, вчорашній, колишній, довколишній, тутешній, давній, літній, торішній*; прикметники з **кінцевим приголосним основи на -й**: *безкрай, довговій, довгоший*.

Складні прикметники з другою частиною *-лиций (круглолиций, яснолиций)* утворюють окремий тип відмінювання, оскільки поєднують два різновиди закінчень – тверді (називний, орудний і знахідний відмінки однини чоловічого й середнього роду, всі відмінкові форми множини) і м'які (всі інші відмінки чоловічого, жіночого й середнього роду, крім зазначених).

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Які особливості відмінювання іменників II відміни чоловічого роду?
2. Які іменники вживаються лише у множині?
3. Які прикметники належать до відносних? Які до присвійних?
4. Назвіть ступені порівняння прикметників. Як вони утворюються?

Лекція 2

Тема. Загальна характеристика числівника та займенника як частин мови.

Мета вивчення

Дати здобувачам теоретичні відомості про систему сучасної української мови, предмет морфології, навчити застосовувати отримані знання на практиці.

План

1. Загальна характеристика числівника як частини мови. Значеннєві розряди.
2. Структурні розряди числівників.
3. Морфологічні категорії числівників і сполучуваність числівників з іменниками.
4. Загальна характеристика займенника як частини мови. Розряди за значенням.
5. Відмінювання складних займенників

1. Загальна характеристика числівника як частини мови.

Числівники виділяються передусім своїми лексичними значеннями. Вони можуть означати: а) число, числове математичне поняття: *один, чотири шостих*; б) назви певної кількості предметів: *три подруги*; в) кількість, що складається з певного числа частин цілого: *вісім десятих гектара, три цілих*; г) сукупність перелічуваних предметів або істот: *четверо хлопців*; ґ) порядок предметів при лічбі: *перший номер, дванадцята година*.

Розряди числівників за значенням За значенням і граматичними ознаками числівники поділяються на **кількісні** (відповідають на питання *скільки?*) і **порядкові** (відповідають на питання *котрий?*).

Кількісні числівники змінюються тільки за відмінками, але не мають роду й числа, крім числівників *один* (який має форми родів – *одна, одне* і **числа множини** – *одні*), *два* (має форму жіночого роду *дві*), *обидва* (жіночий рід *обидві*), *півтора* (жіночий рід *півтори*). Кількісні числівники, які означають число, бувають підметами й додатками:

Три і чотири – сім (підмет і присудок). *Розділіть двадцять чотири на вісім* (додатки).

Порядкові числівники змінюються за родами (*четверта, четверте*), **числами** (*четвертий, четверті*), **відмінками** (*четвертого, четвертої, четвертих*). Порядкові числівники виступають тими членами речення, що й прикметники, – означеннями, іменною частиною присудка, зрідка підметом, додатком чи обставиною. *Мій брат навчається у третьому класі* (означення). *Тарас Шевченко народився тисяча вісімсот чотирнадцятого року* (обставина). *На*

фініші наш спортсмен був п'ятим (присудок). Сьоме січня – Різдво Христове за православним календарем (підмет).

Кількісні числівники виражають кількісну характеристику предметів або абстрактне число. До кількісних числівників належать:

1. Власне кількісні числівники означають цілі числа: *чотири, сорок один, сто двадцять п'ять, тисяча, мільйон.*

2. Збірні числівники означають певну кількість предметів як сукупність, як одне ціле: *двоє, троє, шестеро, двадцятєро*. Збірні числівники поєднуються з іменниками – назвами осіб чоловічого роду (*троє друзів, шестеро випускників*), з іменниками середнього роду, що означають назви істот (*двоє кошенят, семеро каченят*) або предметів (*четверо відер, восьмеро вікон*); та з іменниками, які мають тільки форму множини (*троє саней, четверо дверей*). До збірних належать числівники *обидва, обидві, обоє*.

3. Дробові числівники означають частину числа від цілого: *три четвертих, сім восьмих, двадцять сотих.*

4. Неозначено-кількісні числівники – назви узагальнено-кількісних понять: *багато, небагато, мало, немало, чимало, кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят*. Вони можуть поєднуватися з іменниками, що означають масу, речовину, збірні або узагальнені поняття: *багато цукру, чимало клопоту, небагато роботи.*

2. Групи числівників за будовою (прості, складні та складені).

Прості числівники складаються з однієї кореневої основи. До них належать: назви чисел першого десятка, числівники *сто, тисяча, мільйон, мільярд, нуль*; числівники, утворені за допомогою суфікса **-дцять**: *одинадцять*; збірні числівники: *двоє, одинадцятєро*; неозначено-кількісні числівники: *кілька, багато, немало*; порядкові числівники, утворені від простих числівників: *третій, сьомий, сотий*.

Складними називаються числівники, утворені від двох числівникових основ. До них належать: назви десятків: *шістдесят, дев'яносто*; назви сотень: *триста, сімсот*; збірні числівники (*обидва, обидві*), дробові (*півтора*), неозначено-кількісні (*кількадесят, кількасот*); порядкові числівники, утворені від складних кількісних: *двохсотий, сімдесятий*.

Складені числівники складаються з кількох слів: *двадцять два, вісімдесят третій, тисяча дев'ятсот вісімдесят перший*.

3. Морфологічні особливості кількісних числівників

1. Кількісні числівники не мають категорії роду, числа, крім числівників *один, два, обидва, півтора, тисяча, мільярд, нуль*.

2. Числівник *один* має ознаки прикметника: змінюється за родами й числами (*одна, одне, одні*), відмінками (*одного, одной*).

3. Числівники *два, обидва* мають ознаки роду тільки в сполученні з іменниками у формі називного та знахідного відмінків: *два ясени, дві берізки, але двох ясенів, двох берізок; обидва хлопчики, обидві квітки, обох хлопчиків, обох квіток*.

4. Має форму жіночого роду й невідмінюваний числівник *півтора* (жіночий рід *півтори*).

5. Числівники *тисяча, мільйон, мільярд, нуль* мають форми роду, числа, змінюються за відмінками.

Уживання числівників з іменниками

1. Числівники *два, три, чотири* вживаються з іменниками чоловічого роду у формі називного відмінка множини та іменниками жіночого і середнього роду у формі родового відмінка однини: *два учні, дві газети, два озера; три стільці, три школи, три поля; чотири уроки, чотири книги, чотири слова*.

2. При дробових числівниках іменники мають форму родового відмінка однини: *дві шостих метра, двох шостих метра, двом шостим метра*.

3. Числівники *півтора, півтори, півтораста* вимагають від іменника форми родового відмінка: *півтори години, півтора яблука, півтораста робітників*.

4. Числівники від *п'яти і далі* у формі називного відмінка керують іменниками, вимагаючи від них форми родового відмінка множини: *вісім будинків, тридцять сім учнів*. 5. Зі складеним числівником іменник уживається в тій формі, якої вимагає останнє слово: *триста двадцять одне дерево, сорок три столи, п'ята сторінка*.

3. Як *п'ять* або *шість* відмінюються числівники *дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять, двадцять, тридцять*.

4. Складні числівники *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят* відмінюються тільки в другій частині.

6. У складених кількісних числівниках відмінюються всі складові частини: *з чотирьохсот сімдесяти восьми тисяч шестисот п'ятдесяти дев'яти* (карбованців).

7. Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в родовому, давальному, орудному й місцевому відмінках уживаються з закінченням **-а**: *со-рока, дев'яноста, ста*.

8. Збірні числівники *двоє, обоє, троє* в непрямих відмінках мають форми від *два, оба* (давня форма), *три*: *двох, двом..., обох, обом..., трьох, трьом...*

9. Збірний числівник *обидва (обидві)* має в непрямих відмінках такі форми: *обох, обом, обома, на обох*.

10. Збірні числівники *четверо, п'ятеро, шестеро, семеро, вось-меро, дев'ятеро, десятеро, одинадцятро* в непрямих відмінках мають форми відповідних кількісних числівників: *чотирьох, чоти-рьом, п'ятьох, п'ятьом, шістьох, шістьом*.

11. Числові назви *тисяча, мільйон, мільярд* відмінюються як іменники.

12. Неозначено-кількісні числівники *кільканадцять, кількаде-сят* відмінюються як числівник *п'ять*: *кільканадцяти й кільканад-цятьох, кількадесятьма й кількадесятьома*.

Відмінювання порядкових числівників

1. Числівники, що мають закінчення **-ий**, відмінюються як при-кметники твердої групи: *перший (перша, перше), другий, четвер-тий, п'ятий, шостий, сьомий, восьмий, дев'ятий, десятий, одинад-цятий, двадцятий, сотий, тисячний, мільйонний*; числівник *третій (треть, третє)* відмінюється як прикметник м'якої групи.

2. У складених порядкових числівниках відмінюється остання складова частина: *вісімдесят восьмий, вісімдесят восьмого, тисяча дев'ятсот дев'яносто першого* (року), *у тисяча дев'ятсот трид-цять дев'ятому* (році).

Дробові числівники складаються з двох частин, перша з яких є кількісним числівником, а друга – порядковим, і відмінюють-ся, відповідно, як кількісні й порядкові числівники: *двом третім, трьома п'ятими; ділити на одну двадцятку. Половина (1/2), трети-на (1/3), чверть (1/4)* відмінюються як звичайні іменники. Числів-ники *півтора* (карбованця, відра), *півтори* (тисячі), *півтораста* не відмінюються.

4. Загальна характеристика займенника як частини мови.

Займенники відповідають на ті самі питання, що й: іменник: *хто? що?* прикметник: *який? чий?* числівник: *скільки?* Займенник – це ча-

стина мови, яка не називає предметів, але опосередковано вказує на них. Значення й зміст займенників конкретизуються тільки в контексті або виводяться із ситуації мовлення.

Розряди займенників за значенням. За лексичним значенням, граматичними ознаками та за морфологічним складом займенники поділяються на дев'ять розрядів:

Особові займенники вказують на особу, якій належить висловлювання (*я*), або на осіб, до яких вона себе відносить (*ми*), на одну особу або на певну кількість осіб, до яких звертаються (*ти, ви*), на особу чи предмет, про яких говорять (*він, вона, воно, вони*). У зв'язку з цим розрізняють займенники 1-ї, 2-ї, 3-ї особи.

Особові займенники мають граматичні значення відмінка й числа, а займенники *він, вона, воно* – ще й роду. Особливістю відмінювання особових займенників є те, що вони в непрямих відмінках мають іншу основу, ніж у називному відмінку: *я – мене, він – його, вони – вас*. Форми займенника третьої особи (*він, вона, воно, вони*) після прийменників уживаються з приставним **н**: *до нього, за неї, з них*. Орудний відмінок має форму з **н** і без прийменника: *ним, нею, ними*.

Зворотний займенник лише один: *себе*. Особливість його полягає в тому, що він не має називного відмінка. Зворотний займенник *себе* вказує на відношення до суб'єкта дії і виступає в реченні в ролі додатка.

Присвійні займенники вказують на належність: першій особі однини (*мій*) або множини (*наш*); другій особі однини (*твій*) або множини (*ваш*); третій особі однини (*його, її*) або множини (*їхній*); будь-якій особі (*свій*).

Так само відмінюються займенники *твій, свій*. Займенники *наш, ваш* відмінюються як прикметники твердої групи. Займенник *їхній* відмінюється як прикметник м'якої групи.

Питальні займенники використовуються для вираження запитань про особу чи предмет, їхню ознаку, кількість. Вживаються питальні займенники для утворення питальних речень, а також як допоміжний засіб для встановлення відмінкової форми іменників (*хто? що?*), прикметників (*який? чий? котрий?*), числівників (*скільки?*).

Займенники *який, котрий* відмінюються як прикметники твердої групи.

Відносні займенники звучать так само, як питальні, але вживаються не для вираження питання, а для зв'язку частин складного речення.

Заперечні займенники утворюються додаванням префікса **ні-** до відносно-питальних: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки*.

Заперечні займенники відмінюються як і питально-відносні, від яких вони утворені. У займенниках *ніякий, нікотрий* змінюється місце наголосу: *яки 'й – нія 'кий; котри 'й – ніко 'трий*. Заперечні займенники з **ні** пишуться разом. Але коли між **ні** та займенником вживається прийменник, то пишемо окремо – як три слова: *ні з ким, ні за яких (умов)*.

Неозначені займенники утворюються додаванням до питально-відносних займенників префіксів **де-** (*дехто*), **аби-** (*абихто*), **будь-** (*будь-що*), **хтозна-** (*хтозна-хто*) або суфіксів **-сь** (*хтось, щось*), **-небудь** (*скільки-небудь, чий-небудь*). Неозначені займенники відмінюються так само, як питально-відносні, від яких вони утворені.

У неозначених займенниках префікси **будь-, казна-, хтозна-** та суфікс **-небудь** пишуться через дефіс, а префікси **де-, аби-** та постфікс **-сь (-ся-)** разом.

Якщо неозначені займенники префіксального творення вживаються з прийменником, то прийменник ставиться після префіксів і все сполучення пишеться як три слова: *аби з ким, де на чому, будь для кого*.

Вказівні займенники – *цей, той, такий, стільки*.

Займенники *той і такий* відмінюються так, як прикметники твердої групи, *цей* – як прикметник м'якої групи в однині та як прикметник твердої групи – у множині.

Займенник *стільки* змінюється лише за відмінками.

Означальні займенники *сам (самий), весь (увесь, ввесь), кожний (кожен), інший*.

Відмінюються вони подібно до прикметників: *весь* – як прикметники м'якої групи, решта – як прикметники твердої групи.

5. Відмінювання складних займенників

Складні займенники відмінюються лише в основній частині:

Абихто, абикого, абикому, абиким, аби на кому.

Абиякий, абиякого, абиякому, абияким, аби на якому.

Де́кто, де́кого, де́кому, де́ з ким, де́ на кому (й де́ на кі́м), на де́кому.

Де́який, де́якого, де́яким, на де́яких (і де́ на я́ких).

Котри́йсь, котро́гось, котро́мусь, котри́мсь, на котро́мусь.

Ні́хто, ні́кого, ні́кому, ні́ким, ні́ на кому.

Ні́який, ні́якого, ні́якому, ні́яким, ні́ на я́кому (й ні́ на я́кі́м).

Хто-небу́дь, ко́го-небу́дь, ко́му-небу́дь, кі́м-небу́дь, на ко́му-небу́дь.

Хто́сь, ко́гось, ко́мусь, кі́мсь (і кі́мось), на ко́мусь.

Чи́йсь, чи́його́сь, чи́йому́сь, чи́ймсь (і чи́ймось), на чи́йому́сь.

Що́-бу́дь, чо́го-бу́дь, чо́му-бу́дь, чим-бу́дь, на чо́му-бу́дь.

Що́-небу́дь, чо́го-небу́дь, чо́му-небу́дь, чим-небу́дь, на чо́му-небу́дь.

Що́сь, чо́гось, чо́мусь, чимсь (і чимось), на чо́мусь.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Які є числівники за складом? Які прості, складні, складені?
2. Як відмінюються порядкові числівники?
3. Чим відрізняються займенники від інших частин мови?

Лекція 3

Тема. Загальна характеристика дієслова як частини мови.

Мета вивчення

Дати здобувачам теоретичні відомості про систему сучасної української мови, предмет морфології, навчити застосовувати отримані знання на практиці.

План

1. Значення і граматичні ознаки дієслова.
2. Граматичні категорії дієслова: категорія виду, творення корелятивної видової пари; категорія перехідності-неперехідності; категорія дієслівного стану; категорія способу; категорія часу; категорія особи.
3. Дієприкметник як особлива форма дієслова.
4. Дієприлівник. Творення дієприслівників недоконаного і доконаного виду.

1. Значення і граматичні ознаки дієслова. Неозначена форма тільки називає дію або стан, але не вказує на час, особу, рід, число. Інфінітиву властиві такі граматичні ознаки, як перехідність (*будувати*) і неперехідність (*іти*), вид: доконаний (*прочитати*) і недоконаний (*читати*). У реченні інфінітив може виступати підметом: *Жити – Вітчизни служити*; присудком: *Тяжко-важко в світі жити сироті без роду* (Т. Шевченко); додатком: *Бажання вчитись все зростало*. Особові форми виступають у реченні присудками. Форми дієслова: неозначена, особові (неінфінітивні) форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми на *-но, -то*.

2. Граматичні категорії дієслова: доконаний вид означає дію, обмежену в часі, вказує на її завершеність: *прибіг, напишу, пішов би*. Дієслова доконаного виду відповідають на питання *що зробити? що зробив? що зроблю?* та ін.

Дієслова **недоконаного** виду означають дію, не обмежену в часі, не завершену: *малював, читаю, будемо писати*. Відповідають на питання *що робити? що робив? що роблю? що робитиму?*

Дієслова недоконаного виду вживаються в усіх часах, а доконаного – лише в минулому та майбутньому: дія, яка триває тоді, коли про неї говорять, не може бути завершеною.

Більшість дієслів входять до видових пар:
виконувати – виконати

Дієслова недоконаного виду відрізняються від дієслів доконаного виду: наявністю або відсутністю префіксів: *читати – прочитати*; суфіксами: *ступати – ступити*, голосними звуками в корені: *стріляти – стрельнути*; приголосними звуками в корені: *вимощувати – вимостити*.

Окремі видові пари мають різні основи: *брати – взяти, ловити – піймати*.

Корелятивна видова пара – це співвідносні дієслова, що відрізняються тільки значенням виду, наприклад: *сідати – сісти, берегти – зберегти*.

Видові співвідношення у споріднених дієсловах виражаються засобами афіксації (префіксами й суфіксами), чергуванням голосних у корені слова, зміною наголосу.

Засіб префіксації виступає при творенні дієслова доконаного виду від безпрефіксного дієслова недоконаного виду, наприклад: *ві-*

тати – привітати, знайомити -познайомити, пам ‘ятати – запам ‘ятати.

Корелятивні видові пари відрізняються від префіксального словотворення тим, що при видотворенні похідна форма змінює тільки значення виду, а при словотворенні похідне дієслово виступає з додатковим семантичним відтінком, наприклад: писати – написати (видова пара); писати – списати, розписати, підписати, виписати, записати, відписати, переписати (словотворчий ряд дієслів спільного кореня).

У процесі префіксального словотворення префікси виражають і словотворче, і видове значення (писати –недоконаний вид, списати, розписати – доконаний вид), але в межах усього словотворчого ряду виступає тільки одна видова пара префіксального творення (писати – написати). Кожне новоутворене префіксальне дієслово вступає у видове співвідношення з дієсловом того самого кореня, утворюючи кореляцію за допомогою інших засобів видотворення, наприклад: списати – списувати, розписати – розписувати.

У сучасній українській літературній мові для видотворення використовуються найчастіше префікси з- (с-), за-, на-, по-, при-, про-, наприклад: казати – сказати, робити – зробити, програмувати – запрограмувати, лити – налити, бити – набити (когось, чогось, щось), синіти – посиніти, ставити – поставити, іти – прийти, летіти – прилетіти, гнати – пригнати (до певного пункту) і прогнати (вигнати).

Перехідні дієслова означають дію, яка спрямовується (переходить) на певний предмет, названий іменником або займенником у знахідному відмінку без прийменника: *виконати (що?) вправу; зустріти (кого?) друзів; прочитати (що?) книгу.*

Якщо присудок у реченні вживається із заперечною часткою **не**, іменник ставиться не в знахідному, а в родовому відмінку: *У темряві мого неіснування не міг я чути рук твоїх тепла.*

Додаток у родовому відмінку, залежний від перехідного дієслова, ставиться й тоді, коли він означає частину від цілого: *Хворому подали води.*

Неперехідні дієслова означають дію або стан, які на інший предмет не переходять і не вимагають знахідного відмінка без прийменника від іменника чи займенника: *Гуляти парком, гуляти в парку, весело сміятися.* Дієслова з **-ся** є неперехідними.

Часи дієслова. Дієслова **минулого часу** означають дію, яка відбувалася (відбулася) до моменту мовлення. Дієслова минулого часу можуть мати доконаний (*що зробив?*) і недоконаний (*що робив?*) вид. Дієслова минулого часу змінюються за числами (*читала – читали*), а в однині за родами (*читав, читала, читало*).

В українській мові є ще аналітична форма давньоминулого часу, яка складається з форм минулого часу цього дієслова та відповідних форм минулого часу допоміжного дієслова бути: *ходив був, ходила була, ходили були*.

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент мовлення. Дієслова теперішнього часу мають тільки недоконаний вид. Змінюються вони за особами й числами. Утворюються вони від основи теперішнього часу за допомогою закінчень. У 3-й особі однини й множини після т (у тому числі й перед **-ся**) завжди пишеться м'який знак: *вчить – вчать, вчиться – вчатся*.

Майбутній час означає дію, яка відбуватиметься (відбудеться) після розповіді про неї. Майбутній час має три форми: одну доконаного виду (*напишу*) і дві недоконаного – просту (*писатиму*) і складену (*буду писати*).

Дієслова майбутнього часу в усіх формах змінюються за особами й числами. **Проста форма** майбутнього часу недоконаного виду утворюється додаванням до інфінітива скороченої особової форми колишнього дієслова **яти (йму...)** **Складна -му, -меш, -ме, -memo** (зрідка **-мем**), **-мете, -муть**, що стали дієслівними закінченнями, злившись з інфінітивом: *пектиму, пектимеш, пектима, пектимемо* (зрідка *пектимем*), *пектимете, пектимуть*.

Складена форма майбутнього часу дієслів недоконаного виду вживається в таких формах: особові форми допоміжного дієслова *бути – буду, будеш, буде, будемо* (зрідка *будем*), *будете, будуть* + інфінітив: *буду писати, будете ходити*.

Поділ дієслів на дієвідміни.

До **I дієвідміни належать** дієслова з особовими закінченнями: -у (-ю), -еш (-єш), -є (-є), -емо (-ємо), -ете (-єте), -уть (-ють).

До **II дієвідміни належать** дієслова з особовими закінченнями: -у (-ю), -иш (-їш), -ить (-їть), -имо (-їмо), -ите (-їте), -ать (-ять).

Способи дієслів

Дійсний спосіб виражає дію, яка відбувається, відбувалася чи буде відбуватися (відбуватиметься).

Дієслова дійсного способу змінюються за часами (минулий, теперішній, майбутній), числами (однина, множина), особами (в теперішньому, майбутньому часі) або родами (в минулому часі).

Умовний спосіб виражає дію, можливість за певних умов або бажану. Форми умовного способу утворюються додаванням до форм минулого часу частки **би (б)**.

Частка **б, би** в умовному способі пишеться окремо: **б** пишеться після слів, що закінчуються на голосний: *я хотіла б; вона б сказала; рада б узяти; я б про це розповів*; **би** – після слів, що закінчуються на приголосний: *я хотів би; він би сказав; я міг би взяти; він би це давно був зробив*.

Дієслова умовного способу, як і минулого часу, змінюються за числами, а в однині – за родами. Форми умовного способу найчастіше вживаються у складних реченнях, що виражають умову: *Якби мені черевики, то пішла б я на музики (Т. Шевченко)*.

Рідше вони слугують присудками простого речення, у якому виражене прагнення, бажання: *Хотіла б я піснею стати (Леся Українка)*. Частка **би (б)** не завжди стоїть після дієслова, вона може міститися і перед ним, і на певній відстані від нього: *Коли б я навчився працювати,-як бджола, скільки міг би правди назбирати у житті! (П. Воронько)*.

Наказовий спосіб виражає спонукання, заклик до виконання дії, наказ, побажання, прохання, пораду: *Друга шукай, а найдеш – тримай (Народна творчість)*. Наказовий спосіб має лише форми другої особи однини та першої і другої осіб множини з такими закінченнями: 2 ос. однини **и = 0** (нульове закінчення); 1ос. множини **-ім(о), -мо**; 2ос. множини **-іть, -те**.

Деякі дієслова означають дію або стан, що відбуваються самі по собі, без діючої особи (предмета). Такі дієслова називаються **безособовими**: *Світає, морозить, вечоріє, дощить*. У таких реченнях не може бути підмета.

Безособові дієслова змінюються лише за часами, їхні форми в теперішньому й майбутньому часі нагадують форми третьої особи однини (*морозить*), а в минулому – форму однини середнього роду (*посутеніло, не спалося*).

Безособові дієслова означають явища природи, психічний або фізичний стан людини. Деякі дієслова можуть вживатися і в особо-

вому, і в безособовому значенні: *Повіває прохолодою* (*повіває* – безособове дієслово). *Вітерець повіває* (3-тя особа однини). *Тягне на подвір'я* (безособове). *Мураха тягне соломину* (3-тя особа однини).

3. **Дієприкметник як особлива форма дієслова**, що виражає ознаку за дією або станом і поєднує в собі граматичні особливості дієслова і прикметника. Із дієслівних граматичних ознак дієприкметник має вид (доконаний або недоконаний) та час (теперішній або минулий).

Вид дієприкметника залежить від того дієслова, від якого він утворений. Порівняйте: *планувати – планований* (недоконаний вид), *запланувати – запланований* (доконаний вид).

Час дієприкметника зумовлений тим, коли з'явилася ознака, на яку він вказує, – у минулому чи тепер: *посивілий* (минулий час), *сивіючий* (теперішній час)..

Як і прикметник, дієприкметник змінюється за родами (*підкреслений, підкреслена*), числами (*підкреслені* – множина), відмінками (Н.: *почорнілий*; Р.: *почорнілого*; Д.: *почорнілому* і т.д.); залежить від іменника (порівняйте: *жовте листя; пожовтіле листя*); у реченні виконує роль означення або присудка (*Неподалік чорніє щойно зоране поле. Поле зоране вчасно*).

На відміну від прикметників дієприкметники називають не постійну ознаку, а тимчасову, пов'язану з дією. Порівняйте: *тихий куток – стихаючий гомін; біла стіна – побілена стіна*.

Дієприкметник разом із залежними від нього словами називається **дієприкметниковим зворотом**. Наприклад: *На шляху розвитку кожної мови позначились історичні події, пережиті її народом* (В. Антоненко-Давидович).

Дієприкметниковий зворот, що стоїть після пояснюваного слова (у нашому прикладі – події), відокремлюється від інших частин речення комою або, якщо після нього речення продовжується, – двома комами: *Історичні події, пережиті народом, позначилися на шляху розвитку його мови*.

В усному мовленні – виділяється, відповідно, одною або двома паузами.

Якщо дієприкметниковий зворот стоїть перед пояснюваним словом, він ні паузою в усному мовленні, ні комою на письмі не виділяється:

Активні і пасивні дієприкметники

Активні дієприкметники виражають ознаку за дією, яку виконує пояснюваний іменник: *атакуючий загін, дозрілий плід*.

Пасивні дієприкметники виражають ознаку за дією, яку над пояснюваним іменником виконує хтось інший: *розв'язана задача, пошитий костюм*.

Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від основи теперішнього часу (форма третьої особи множини без закінчення) за допомогою суфіксів: для дієслів I дієвідміни **-уч(-юч-)**, для дієслів II дієвідміни **ач(-яч-)**:

Активні дієприкметники минулого часу утворюються від основи неозначеної форми (відкидання від інфінітива кінцевого **-ти** за допомогою суфікса **-л-**: *дозрі/ти + л(ий) – дозрілий*).

Пасивні дієприкметники утворюються від основи неозначеної форми (минулого часу – від дієслів доконаного виду, теперішнього – від дієслів недоконаного виду) за допомогою суфіксів **-н-, ен, -т-**: *викона/ли + н(ий) – виконаний, поши/ли + т(ий) – пошитий*,

4. Дієприслівник – це особлива незмінювана форма дієслова, яка, як помітно з самого терміна, об'єднує граматичні ознаки дієслова та прислівника: *прийшовши, хитаючись*. Як і дієслово, дієприслівник називає дію (або стан), але не основну, а додаткову. Дія, названа дієприслівником, виконується тим же суб'єктом, що й основна дія, названа дієсловом-присудком: *іде, озираячись; сказав, не подумавши*.

Творення дієприслівників недоконаного і доконаного виду

Дієприслівники недоконаного виду утворюються від основи дієслова теперішнього часу (3-ї особи множини) за допомогою суфіксів:

- від I дієвідміни **учи (-ючи)**, *нес/уть + учи → несучи*,
- від II дієвідміни **-ачи (-ячи)** *малю/ють + ячи → малюючи*,

Дієприслівники доконаного виду утворюються від основи неозначеної форми дієслова за допомогою суфіксів **-ши** (коли основа закінчується на приголосний звук) або **-вши** (коли у кінці основи є голосний звук): *прибіг/ти + ши → прибігши, дописати + вши → дописавши*.

У дієприслівниках, утворених від дієслова на **-ся (-сь)** після твірних суфіксів майже завжди вживається суфікс **-сь** (суфікс **-ся** трапляється лише у віршованих текстах): *змагаються + учи → змагаючись*

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Що виражає категорія виду дієслів?
2. У чому полягає різниця між перехідними та неперехідними дієсловами?
3. З'ясуйте особливості поділу дієслів на дієвідміни.
4. Як утворюються дієслова умовного способу?

Лекція 4

Тема. Загальна прислівника як частин мови. Службові частини мови.

Мета вивчення

Дати здобувачам теоретичні відомості про систему сучасної української мови, предмет морфології, навчити застосовувати отримані знання на практиці.

План

1. Прислівник. Розряди прислівника за значенням.
2. Ступені порівняння прислівників. Розряди за значенням.
3. Службові частини мови. Види прийменників.
4. Сполучник. Сурядні та підрядні сполучники.
5. Частка. Групи часток за значенням.

1. Прислівник. Розряди прислівника за значенням. **Прислівник** – це незмінна частина мови, що виражає: ознаку дії, коли залежить від дієслова або його форми: *писати (як?) красиво, зі-йшовши (куди?) нагору*; ознаку іншої ознаки, коли залежить від прикметника, дієприкметника, прислівника: *занадто цікавий, чітко написаний, дедалі більше*; ознаку предмета, коли залежить від іменника: *кава по-турецьки*. Прислівники відповідають на питання: *як? якою мірою? коли? де? куди? звідки? з якої причини? з якою метою?* Прислівники не мають категорії числа, роду, відмінка.

Прислівники на **-о, -е**, утворені від якісних прикметників, можуть мати ступені порівняння: *багато – більше – найбільше, дуже – дужче – найдужче*.

Прислівники поєднуються з іншими словами в реченні синтаксичним зв'язком прилягання. Найчастіше вони вживаються з дієсловами, дієприкметниками, дієприслівниками, прислівниками. У реченні виступають у ролі обставин часу, місця, причини, мети, способу дії, міри і ступеня.

Окрему групу становлять прислівники, що виражають стан людини або природи: *мені соромно, на вулиці тепло, тихо навкруги*. Такі прислівники в реченні виступають здебільшого присудком однокладного речення або його частиною у поєднанні з неозначеною формою дієслова.

2. Ступені порівняння мають тільки прислівники, утворені від якісних прикметників за допомогою суфіксів **-о**, **-е**: *швидкий – швидко, добрий – добре*. Ступенів порівняння два: вищий і найвищий. Як і в прикметниках, форми ступенів порівняння прислівників вказують на більшу міру вияву названої ознаки. Кожен зі ступенів порівняння має дві форми – просту і складену.

Проста форма вищого ступеня утворюється за допомогою суфіксів **-ш-**, **-іш-** та кінцевого прислівникового суфікса **-е**: *холодно – холодніше, весело – веселіше*. При додаванні суфікса **-ш-** у складі прислівників можуть виникати звукові сполуки (результат чергування), які на письмі позначаються буквами **жч** і **щ**. У вищому ступені прислівників літерами **г**, **ж**, з перед суфіксом **-ш-** змінюються на **-жч-**, а **с + -ш-** – на **-щ-**: *високий – вищий, вузький – вузьчий, дорогий – дорожчий, дужий – дужчий, низький – нижчий, але: легкий – легший*.

Деякі прислівники вищого ступеня мають інші, ніж звичайні прислівники, корені: *погано – гірше, багато – більше, гарно – краще, мало – менше*.

Значення вищої міри ознаки може підсилюватись додаванням слів **ще**, **трохи**, **значно**, **куди**: *ще сильніше, куди швидше*.

Проста форма найвищого ступеня утворюється від форми вищого ступеня за допомогою префікса **най-**: *холодніше – найхолодніше, гірше – найгірше*.

Для підсилення можуть вживатися префікси **як-і що-**: *якнайкраще, щонайсильніше*.

Складена форма ступенів порівняння прислівників утворюється додаванням до звичайного прислівника: для вищого ступеня – слів **більш, менш**: *більш популярно, менш вправно*; для найвищого ступеня – слів **найбільш, найменш**: *найбільш часто*.

Розряди прислівників за значенням

За значенням виділяють такі розряди прислівників:

способу дії (*як? уякий спосіб?*): *швидко, добре, верхи, по-українськи*;

міри і ступеня дії (*скільки? наскільки? якою мірою?*): *багато, мало, дуже, двічі, надвоє*;

місця (*де? куди? звідки?*): *там, тут, туди, додому, здалеку*;

часу (*коли? з якого часу? до якого часу?*): *сьогодні, нині, відтепер, зранку, доти, довіку*;

причини (*чому? через що? з якої причини?*): *згарячу, спросоння, спересердя, зозла*;

мети (*для чого? з якою метою? навіщо?*): *наперекір, навмисне, назло, нащо*

3. Службові частини мови. Спільними ознаками всіх службових частин мови є те, що вони: не відповідають на питання, не називають предметів, ознак, дій, кількості й не мають лексичного значення, не мають властивих самотійним частинам мови морфологічних ознак, не змінюють своєї форми, не бувають членами речення.

До службових частин мови належать прийменник, сполучник, частка.

Прийменник – незмінна частина мови, що виражає залежність іменника, прикметника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні та реченні: *рахувати до ста, збиратися в дорогу, ставок край села, від одного до десяти*.

Прийменник з іншими частинами мови може вказувати на: об'єкт дії: *подарунок (для кого?) сестри, писати (про кого?) про брата*; напрямок: *їхати (куди?) на море, йти (куди?) до лісу*; місце: *росте (де?) біля криниці*; причину: *заспівав (з якої причини?) від радості*; мету: *зібратися (з якою метою?) для гри*; час: *залишити (на скільки?) до завтра*.

Один і той самий прийменник може виражати різні смислові відношення: *росте за хатою*(місце) – *прийти за годину* (час) – *купив за гривню* (об'єкт).

Одне й те саме значення може бути виражене за допомогою різних прийменників: *росте біля дороги, росте при дорозі, росте край дороги, росте поблизу дороги*.

Прийменники можуть вступати в синонімічні й антонімічні зв'язки: *при, біля, поблизу, край, неподалік* (синоніми); *в – з, під – над* (антоніми).

Види прийменників за походженням: похідні й непохідні. До **непохідних** належать прийменники, спосіб творення яких визначити неможливо: *до, без, на, під, при, по, над, крізь, за, для* тощо.

Похідними називаються прийменники, що утворилися від іменних частин мови та прислівників, а також поєднанням прислівників та іменників з непохідними прийменниками: *внаслідок, край, довкола, кругом, завдяки, згідно з, незалежно від, одночасно з*.

4. Сполучником називається службова частина мови, яка вживається для зв'язку однорідних членів речення, частин складного речення та складових частин тексту. Сполучник не має лексичного значення, не змінюється, не буває членом речення, не входить ні до члена речення, ні до частин складного речення.

За будовою розрізняють сполучники **прості** – це сполучники, які складаються з одного слова: *та, і, що, а, але* та ін. **Складні** – сполучники, утворені тісним поєднанням повнозначних слів із частками або прийменниками: *щоб, якщо, якби, неначе, немовбито, при тому* і т. ін.

Складеними називаються сполучники, утворені із двох або більше слів: *тому що, а як же, у міру того як, дарма що, хоч би*.

За походженням сполучники бувають непохідні (*а, але, та, і, бо*) і похідні, які перейшли в сполучники з інших частин мови (*через те що, тому що, незважаючи на те що*).

За вживанням виділяють неповторювані сполучники (*а, але, проте*), повторювані (*і... і, то ... то, чи ... чи, або ... або*) та парні (*хоч..., але; як ..., так; не тільки..., а й*).

Сполучники сурядності поєднують рівноправні, синтаксично незалежні одна від одної мовні одиниці – слова, частини складного речення, речення чи групи речень у тексті. До них належать:

а) **єднальні:** *і, й, та (=і), ні ... ні*. Вони означають поєднання або приєднання: *За Володимира і за його сина Ярослава держава*

Київська була найсильніша й найелавніша. Летіла зозуля з поля на долину, та й сіла кувати на мою калину

протиставні: *а, але, та (=але), проте, зате, однак*, які виражають зіставлення або протиставлення: *Життя не має ціни, але воля дорожча за життя. Труднощі мучать, зате розуму учать;*

в) розділові: *або, чи, або ... або, чи ... чи, то... то, чи то... чи то*, які вказують на несумісність явищ або їхню черговість: *Нема просто слова. Воно або прокляття, або поздоровлення, або краса, або біль, або бруд, або квітка, або брехня, або лжа, або правда, або світ, або пільма* (Р. Гамзатов).

Сполучники **підрядності** з'єднують залежну частину складного речення з головною. До них належать:

1) **означальні:** *що, щоб, неначе, ніби, як:* *Нещасна, неправдива людина, що добровільно й легко зрікається рідної мови*

2) **з'ясувальні:** *що, як, щоб, ніби, мов:* *Я довго стояв на вершині дніпровой кручі і слухав, як сивий невпинно котив свою воду*

3) **ступеня і способу дії:** *щоб, що, як, чим, тим, мов, наче, неначе, ніби, ніж:* *Цвіте липа так буйно й розкішно, що все місто плаває в задумливому мареві*

4) **часу:** *як тільки, як, коли, поки, щойно, ледве:* *Щось несказанно чарівне і зворушливе криється в природі, коли під місяцем бовваніють чи іскряться розмивчастим відливом чубаті полукіпки* (М. Стельмах);

5) **причинові:** *бо, тому що, через те що, оскільки, у зв'язку з тим що:* *Люблю людей землі моєї, бо й я землі моєї син* (В. Сосюра);

6) **умовні:** *якщо, якби, коли б:* *Якби ви знали, паничі, де люди плачуть, живучи, то ви б елегій не творили...* (Т. Шевченко);

7) **мети:** *щоб, для того щоб:* *Якби мені дістати струн живих, потужну б пісню я на струнах грала* (Леся Українка);

8) **допустові:** *незважаючи на те що, хоч, дарма що, хай:* *Хоч і зазірало сонце крізь листя старих буків всередину лісу, проте віяло тут прохолодою*

5. Часткою називається службова частина мови, яка надає реченням чи окремим його членам певних відтінків значення або слугує для утворення окремих граматичних форм. Частки не мають лексичного значення, не змінюються, не є членами речення. Окремі частки мають варіанти: *би – б, же – ж*, що функціонують

за законами милозвучності мови: *співав би – співала б, згадай же – згадали ж*.

Групи часток за значенням. Розрізняють **словотворчі** частки, які, уточнюючи зміст окремих слів, є їх складовими частинами, і **формотворчі** частки, які вживаються лише в деяких формах слова для вираження граматичних значень (*хай, би* та ін.).

Формотворчі частки утворюють дієслівні форми умовного та наказового способів (*хай, нехай, би, б*): *Хай я загину, та хай сяє мило над людьми сонцем правда і надія* (Леся Українка).

Частки *хай, нехай* завжди стоять перед дієсловами, до яких вони відносяться, частка *би (б)* може стояти як після дієслова, до якого відноситься, так і перед ним.

Формотворчі частки завжди пишуться окремо.

До **словотворчих** часток належать **заперечні й модальні** частки.

Заперечні частки *не, ні, ані* слугують для заперечення змісту цілого речення або окремої його частини. Частки *не, ні* можуть мати й підсилювальне значення: *Яке б завдання не дали йому, він завжди його виконає* (тобто будь-яке завдання, яке йому доручать, він виконає). *Не сказав ні слова* (частка *ні* підсилює заперечення).

Заперечна частка *ні* при повторенні виступає в значенні єднального сполучника: *Беркути ніколи не сплямували ні своїх рук, ні свого серця підступно пролитою кров'ю* (І. Франко).

Модальні частки вживаються для оформлення певних типів речень, для надання певних смислових відтінків окремим словам, для вираження ставлення мовця до висловленого змісту. Серед них виділяють: **питальні**: *чи, хіба, невже*; **окличні**: *як, що за, що то за*; **вказівні**: *ось, он, от, ген, це, оце, то, ото*; **стверджувальні**: *так, еге, авжеж, атож*; **підсилювальні**: *же (ж), аж, адже, і, навіть, та й, таки*; **видільні**: *тільки, лише (лиш), хоча (хоч)*; **обмежувальні**: *майже, чи не, трохи не, мало не*; **спонукальні**: *годі, ну, нумо, бодай, бо, но*; **уточнювальні**: *саме, якраз, точно, дійсно*; **виражають сумнів, упевненість, припущення**: *мабуть, наврод, нібито, може*.

Вигук – це незмінна частина мови, що виражає почуття і волевиявлення, не називаючи їх. Вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови.

За значенням вигуки поділяються на: емоційні, що виражають почуття і переживання: *о, ой, ах, фу, пхе*; вигуки волевиявлення, що

передають спонування, заклик і т.д.: *цить, гов, алло, ну, гей, гайда, нумо, вйо, цін-ціп*.

За способом творення вигуки поділяються на **первинні**, що складаються з одного (*А! О! У! Е!*), двох (*Ах! Ох! Ух! Ех! Ай!*), трьох і більше звуків (*Ага! Ну-ну!*), та на **вторинні**, або **похідні**, які утворилися з повноцінних частин мови, що втратили номінативну функцію і стали звичайними виразниками почуттів та волевиявлень (*Жах! Дурниця!*).

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Яка основна морфологічна ознака прислівника?
3. Назвіть розряди прислівників за значенням. Які основні синтаксичні функції виконує прислівник?
4. Охарактеризуйте службові частини мови.

Лекція 5

Тема. Предмет синтаксису. Поняття про словосполучення. Просте речення.

Мета вивчення

Дати здобувачам вищої освіти теоретичні відомості про систему сучасної української мови, предмет синтаксису, навчити застосовувати отримані знання на практиці.

План

1. Предмет синтаксису. Поняття про словосполучення. Способи зв'язку слів у словосполученні.
2. Синтаксична структура речення.
3. Двоскладні та односкладні речення.
4. Другорядні члени речення.

1. Предмет синтаксису. Синтаксис тісно пов'язаний з морфологією. Самостійні частини мови стають членами речення, службові слова виконують службову роль при членах або частинах речень. У словосполученні розрізняють три види підрядного зв'язку: узгодження, керування і прилягання.

Узгодженням називається такий спосіб підрядного зв'язку, за якого залежне слово вживається в тій самій формі (роду, числа, відмінка), що й головне, тобто залежне слово узгоджується з головним: *чарівний голос, чарівна музика, чарівне дзеркало*. При узгодженні зміна форми головного слова вимагає зміни форми залежного: *чарівного голосу, чарівної музики, чарівним дзеркалом*.

Повним називається узгодження, за якого залежне слово повністю узгоджує всі свої форми з формами головного. Як правило, це узгодження прикметників, порядкових числівників, окремих розрядів займенників, дієприкметників з іменниками: *рання весна, п'ятий клас, своя людина, наш друг, виконане завдання, різальний інструмент*.

Неповними називають узгодження залежного слова з головним, але не в усіх формах: *село Дем'янівці, село Піски* (немає узгодження в граматичних формах числа); *село Гайшин, місто Яготин, лікар Ярова* (немає узгодження в граматичних формах роду).

Керуванням називають такий спосіб підрядного зв'язку, за якого головне слово керує залежним, тобто вимагає, щоб залежне слово стояло у певному відмінку: *співати пісню, писати листа, думати про справу, піклуватися про батьків, сказати друзям*. В українській мові розрізняють так і види керування: *прийменникове, безприйменникове, сильне і слабке*. Безприйменникове (безпосереднє) – керування, за якого залежне слово не має прийменника: *написати твір, приготувати обід, ввімкнути апарат, зустріти гостей*.

Прийменникове (посереднє) – керування, за якого залежне слово має при собі посередника – прийменник: *вчиться у школі, прийшов до нас, перемога за нами*.

За міцністю підрядного зв'язку розрізняють сильне і слабке керування.

Сильним називають керування, за якого головним словом є перехідне слово і воно вимагає від залежного форми тільки знахідного чи родового відмінка: *готувати обід, випускати продукцію, складати іспити, не мати боргів, не ображати нікого*.

Слабке керування спостерігається у всіх інших словосполученнях, воно не вимагає тільки певного відмінка, здійснюється за допомогою прийменника: *їхати до сестри, святкувати з сестрою, їхати на олімпіаду, спати на ліжку, спати до ранку*.

Прилягання – це такий спосіб підрядного зв'язку, за якого залежне слово приєднується («прилягає») до головного тільки за змістом. Зв'язком прилягання приєднуються незмінювані слова і форми: прислівники: *ходить швидко, відповідає впевнено*; неозначена форма дієслова: *збиралися вчитися, любила грати, хотів їхати*; дієприслівники: *сидів думаючи, ішов вагаючись, читати лежачи, співають ідучи*.

2. Синтаксична структура речення. Характерною особливістю речення є наявність у ньому граматичної основи – одного або двох головних членів. Речення класифікується за різними ознаками.

1. За метою висловлювання: розповідні, питальні, спонукальні

2. За емоційністю висловлювання: **неокличні**: *Мені дуже подобається рання осінь.*

окличні: *Яка чудова пора – рання осінь!*

3. За кількістю граматичних основ: **прості** (з однією граматичною основою): *На Запоріжжі склалася залізна військова дисципліна (Із журналу)*; **складні** (з двома або більшою кількістю граматичних основ): *Уже й літо минулося, Зима вже надворі, А Марина сидить собі, Уже й не говорять... Т. Шевченко*

4. За характером граматичної основи: **двоскладні** (з підметом і присудком): *Максим здивовано зупинився (В. Кучер)*; **односкладні** (з одним головним членом): *Літо. Світає вже о третій годині.*

5. За наявністю другорядних членів: **непоширені** (без другорядних членів): *Ідуть дощі*; **поширені** (з другорядними членами): *Ідуть холодні осінні дощі.*

Порядок слів у реченні. Логічний наголос

Значення речення залежить не тільки від набору слів та їхніх форм, але й від порядку їхнього розташування. Порівняйте: *Від села до залізничної станції п'ять кілометрів – точний вимір відстані*; *Від села до залізничної станції кілометрів п'ять – приблизна оцінка відстані.*

Розрізняють **прямий і зворотний** порядок слів у реченні. За прямого порядку слів підмет стоїть перед присудком, узгоджене означення – перед означуваним словом, а неузгоджене – після слова, від якого воно залежить, додаток – після присудка, обставини можуть займати різні місця: *Широка дорога стелиться від Києва на*

Богуслав і далі в шевченківській край. Вересень уже запалив вогнища у лісах і дібровах (І. Нечуй-Левицький).

Інше розташування членів речення характеризує зворотний порядок слів (інверсія).

Інверсія не змінює синтаксичної будови речення, порушення звичайного порядку слів часто використовується для того, щоб виділити певні слова, підкреслити їхнє значення: *У цю величну хвилину тихо розгортаються кущі, і на галявину виходить – Хо (М. Коцюбинський). Ніколи пить ворожі коні не будуть воду у Дніпрі (В. Сосюра).*

На інверсовані слова зазвичай падає логічний наголос – посилення голосу під час їхньої вимови. Інверсія найчастіше застосовується в художньому стилі мовлення.

Залежно від ролі у структурі речення всі слова виступають як **головні** (підмет і присудок) або **другорядні** (додаток, означення, обставина) його члени.

Головні члени речення є його граматичною основою. Другорядні слугують для поширення граматичної основи, конкретизації, уточнення змісту. Складний підмет виражається словосполученням або й цілим реченням. *Сніг з морозом поморозив всі на полі квіти (Леся Українка). Та ми ж з тобою були колись товариші (Леся Українка).*

Присудки бувають прості та складені. У ролі простого присудка можуть виступати: Дієслова будь-якого часу: *Я б землю покинув і в небо злітав (М. Петренко).*

Простим вважається і присудок, виражений двома словами, якщо вони є однією формою дієслова. Це форми умовного способу, наказового способу з частками хай, нехай, а також складена форма майбутнього часу недоконаного виду: *Буду я навчатись і мови золотої у траєи-веснянки, у гори крутої (А. Малишко).* Складеним називається присудок, виражений двома або кількома словами. Складені присудки бувають дієслівні та іменні.

Складений дієслівний присудок містить допоміжне дієслово, яке своїми граматичними ознаками узгоджується з підметом, вказує на час та спосіб дії, на початок, тривалість, кінець, бажаність чи можливість дії і неозначену форму дієслова, що виражає саму

сутність дії: *Поет **му**сить постійно **враховувати** рівень читача* (В. Стус).

Допоміжними бувають дієслова *стати, могли, починати, продовжувати, закінчити, хотіти, бажати, прагнути, вирішити* та ін.: *Потім уже Софійка **стала розглядати** Заболотного спокійно* (О. Гончар).

У допоміжній частині дієслівного складеного присудка можуть також уживатися: *прикметники ладен, згоден, повинен, радий: Я готовий випести всі випробування* (Ю. Збанацький); *дієприкметники змушений, покликаний, приречений, зобов'язаний: Я зобов'язаний допомогти старому* (М. Стельмах); *присудкові прислівники треба, можна, необхідно, слід, соромно, шкода, жаль, пора: Треба твердо нам в бою стояти* (І. Франко).

Іменним складеним присудком називається присудок, що складається з допоміжного дієслова та іменної частини.

У ролі допоміжного, як правило, виступає слово **бути** в усіх його формах. Рідше – дієслова *ставати, вважатися, називатися, видаватися, являти собою, становити*. Часто допоміжне дієслово пропускається, і тоді говоримо про нульове допоміжне слово.

*Марта була ще **дитина**, коли після смерті батька Сафрон взяв дівчинку до себе* (М. Стельмах). *Я був без імені, роду й племені* (М. Коцюбинський).

3. Двоскладні та односкладні речення. Односкладними називаються речення, у яких є тільки один головний член і для повноти змісту вони не потребують доповнення другим головним членом.

Односкладні речення поділяються на **іменні** (підметові) та **дієслівні** (присудкові).

До дієслівних належать означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові.

Означено-особовими називаються односкладні речення з присудком-дієсловом у формі першої чи другої особи дійсного (теперішнього і майбутнього часів) або наказового способу: *Шануйте здобуте трудом поколінь* (М. Нагнибіда); *Країну сонячну мою люблю високою любов'ю* (В. Сосюра).

Вилучення особових займенників – підметів (*я, ти, ми, ви*) не змінює змісту речень, а робить їх яскравішими, більш динамічними.

Порівняйте: *Сади свій сад, плекай свої надії, зневірою душі собі не рань* (П. Дорошко) і *Ти сади свій сад, ти плекай свої надії...* Уживаються ці речення здебільшого у розмовному та художньому стилях.

Неозначено-особовими називаються односкладні речення з присудком-дієсловом у формі третьої особи множини теперішнього або майбутнього часу та у формі множини минулого часу.

У таких реченнях важлива сама дія, а не особи, що її виконують. Особи тут мисляться неозначено, тому в таких реченнях підмета не буває. Ті, що виконують дію, не називаються з кількох причин: або дія стосується багатьох і перелік зайвий чи неможливий, або особи невідомі, або свідомо уникають називання: *Ведуть коня вороного, розбиті копита* (Т. Шевченко).

Неозначено-особові речення широко вживаються в наукових творах – при описі певних дослідів чи процесів: *Мідь не витісняє з кислот водень. Солі металів, які не реагують з кислотами, одержують за допомогою хімічних реакцій...*

Односкладні речення з такими самими формами присудків, як і в означено-особових та неозначено-особових реченнях, можуть вказувати дію, виконувану будь-якою особою, тобто мають узагальнене значення. Такі речення називають **узагальнено-особовими**: *Здобудемо освіту, побачимо більше світу* (Народна творчість); *Гордістю проймаєшся за наших людей – високообдарованих, всеміючих, всеперема-гаючих* (О. Гончар). Найчастіше в узагальнено-особових реченнях присудки виражаються дієсловом у формі 2-ї особи однини: *З вогнем, не жартуй; Чесне діло роби сміло* (Народна творчість). У переважній більшості прислів'я і приказки є узагальнено-особовими реченнями.

Безособовими називаються односкладні речення з присудком, при якому немає, й не може бути підмета: *Світало. По хатах де-не-де світилось* (А. Головка).

Присудок у безособових реченнях може бути простим і складеним: *У повітрі пахло липовим цвітом* (О. Десняк); *Опівдні зробилося зовсім тепло* (Гр. Тютюнник).

Присудками в безособових реченнях можуть бути:

– безособові дієслова: *Світало. Надворі розвиднялося;*

– особові дієслова, вжиті в безособовому значенні: *За вікном гуде, співає (Ю: Збанацький); Повіяло польовими пахощами (М. Коцюбинський);*

– дієслівні форми на -но, -то: *Всі квітоньки-зірниченьки геть вирвано з пшениченьки (Леся Українка); Неробам дорогу закрито у наш колектив (Народна творчість);*

– слово нема (немає): *Для трактора межі нема (Народна творчість). Слово нема може бути відсутнім: Ні меж, ні краю колгоспному врожаю (Народна творчість);*

– прислівники, а також присудкові слова *можна, треба, жаль, шкода* та ін. в сполученні з неозначеною формою дієслова: *Не можна нашу землю скути! (М. Терещенко);*

– неозначена форма дієслова: *Сонцю над світом горіти (М. Нагнибіда).*

Безособові речення здебільшого виражають стан людини чи природи, не називаючи активного діяча: *Нам треба миру; Матерям не спиться; Уже стемніло; Немає вітру.*

Уживаються вони переважно в розмовному та художньому стилях.

Односкладні речення з головним членом – підметом

Називні – це такі речення, які мають один головний член – підмет. Вони повідомляють про те, що певне явище чи предмет у дійсності є, існує: *Ніч. Шумить розштормоване море (О. Гончар).*

Крім підмета, в називному реченні можуть бути пояснюючі слова, найчастіше означення: *Весна. Хліборобська весна. Перший день оранки (Ю. Збанацький)..*

У складі називних речень можуть бути вказівні частки *ось, он, от*: *Ось вулиця, будинок і квартира (М. Рильський).*

Називні речення часто живаються групами, відділяючись одне від одного комою, крапками, крапкою: *Пісок, виноградні лози, тоненькі запорошені акації (Журнал); Чебрець... Безсмертник... Деревій... Тужавий вітер-степовій (П. Усенко).*

Називні речення можуть бути окличними: *Обрій у промінні. Сонце! Світло! (М. Терещенко)*

Називні речення не бувають заперечними. Вони не вживаються у значенні минулого або майбутнього часів. Найчастіше називні речення вживаються в художніх описах, у газетних та журнальних

статтях. За допомогою їх письменники досить яскраво передають пейзаж, місце або час дії тощо: *Тиша, полуденна спека... Тиша... Сонце...* (М. Бажан). Для підсилення вияву того, чи іншого явища або при потребі вказати на велику кількість предметів називні речення можуть повторюватися: *Ужинок великих трудів* (М. Терещенко).

Прості речення за наявності головних і другорядних членів поділяються на **повні й неповні**. У повному реченні є всі потрібні для висловлювання думки члени речення, у неповному пропущено один або кілька членів, головних чи другорядних, але їх можна легко відтворити: – із попередніх речень або його частин: *Шабля ранило тіло, а слово – душу* (Народна творчість).

У другій частині складного речення пропущено слово ранило; зі змісту самого неповного речення: *Сиві мальви при дорогах на Волині* (Л. Костенко).

Коли на місці пропуску у вимові робиться пауза, то на письмі ставиться тире: *Дерево міцне корінням, а людина – друзями* (Народна творчість).

Односкладні речення не можна вважати неповними на тій підставі, що в них немає другого головного члена речення. Підмет чи присудок у них не пропущено, він просто не потрібний.

4. Другорядні члени речення. Означенням називається другорядний член речення, який вказує на ознаку предмета і відповідає на питання *який? чий? котрий? скільки?* Означення бувають: узгоджені, неузгоджені, прикладки.

Узгодженим називається означення, виражене словом, що має такий самий рід (в однині), число та відмінок, що й означуване слово. Узгоджені означення виражаються:

– прикметниками: *Нам жорна ті (Зн.в.) із кам'яного віку (Р. в.) на танках варвари з Європи привезли* (В. Симоненко);

— дієприкметниками: *Біліють смолоскипи грайливо пофарбованих яли;*

– прикметниковими та дієприкметниковими зворотами: *Десятків зо три вуликів, понакриваних покрівлями череп'яними й з кори, стояло серед гайка;*

– займенниками: *На цій землі все мужнє і натхненне, все пройняте любов'ю висоти* (Р. Гамзатов);

Неузгоджені означення пов'язуються з означуваням словом зв'язком керування або прилягання. Неузгоджені означення виражаються формами різних частин мови, які вказують на ознаку або належність предмета:

– іменниками в непрямих відмінках із прийменником або без нього: *Година (яка?) для праці настала (Леся Українка). Поволеньки голос (чий?) оповідача тихішає (Остан Вишня);*

– займенниками його, її, їх (родовий відмінок від особових він, вона, вони у значенні присвійного): *Сили (чий?) його були вичерпані;*

– прислівниками: *Зійшов над хатою місяць (який?) уповні;*

– неозначеною формою дієслова: *Спочатку у мене була думка (яка?) відмовитись;*

– словосполученням: *Карета (яка?) швидкої допомоги забрала її в лікарню.*

Прикладкою називається означення, виражене іменником. Вона дає предмету нову назву: *Не сон-трава на могилі вночі процвітає, то дівчина заручена калину сажас;* Прикладками є власні назви при загальних словах: *місто Харків, село Матусів, видавництво «Весна».* Прикладка може бути непоширеною, що складається з одного слова: *гульвіса-вітер, річка Дніпро, зима-лихоманка;* та поширеною, що складається з кількох слів: *Колгосп «Хлібороб» вважався одним із передових у районі.* По відношенню до означуваного слова прикладка може стояти перед і після означуваного слова: *Мати-природа щільно загорнула кожний качан у дванадцять ніжних прозорих пелюсток.* Прикладки можуть узгоджуватися і не узгоджуватися з означуваням словом.

Неузгоджені прикладки, що означають назви підприємств, установ, газет, журналів і под., беруться в лапки і пишуться з великої літери: *журнал «Наталі», поема «Сон», вафлі «Артек»;* можуть приєднуватися до пояснюваного слова за допомогою слів імені, пам'яті, родом, на прізвище і под. і писатися з великої літери без лапок: *турнір імені Ірини Дерюгіної, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С Сковороди.*

Узгоджені прикладки приєднуються до означуваного слова за допомогою слова **як**: *Наталка як учениця, прапор як символ незалежності* (кома у таких випадках не ставиться).

Прикладки можуть писатися окремо й через дефіс, що залежить від семантики поєднаних складників.

1. Якщо прикладкою виступає видова назва, то дефіс між означуваним іменником і прикладкою не ставиться: *місто Київ, ріка Москва, трава звіробій*. Якщо ж у ролі прикладки виступає родова назва, то між означуваним іменником і прикладкою ставиться дефіс: *звіробій-трава, Москва-ріка, Сапун-гора*.

2. Якщо узгоджуваний іменник, що має атрибутивне (означальне) значення, виступає в ролі прикладки в постпозиції, він приєднується до пояснюваного іменника дефісом: *Вовк-жадняга, дівчина-красуня, хлопець-богачир*.

Якщо такий іменник виступає в препозиції до означуваного іменника, то він пишеться окремо: *богачир хлопець, жадняга Вовк, красуня дівчина*.

3. Пояснюваний іменник і прикладка можуть мінятися місцями (причому атрибутивну роль виконує іменник у постпозиції), між ними завжди ставиться дефіс: *дівчина-грузинка й грузинка-дівчина, учитель-фізик і фізик-учитель, художник-пейзажист і пейзажист-художник*.

4. Якщо прикладка входить до складу терміна, вона втрачає атрибутивне значення, перетворюючи словосполучення на складний іменник без сполучного звука. Такі іменники пишуться через дефіс: *гриб-паразит, жук-короїд, заєць-русак, льон-довгунець*.

Обставиною називається другорядний член речення, який пояснює слово зі значенням дії чи ознаки, виражає характеристику дії, стану чи ознаки, ступінь їхнього виявлення, умови, за яких відбувається дія.

Види обставин розрізняють за їхніми значеннями на основі питань, на які вони відповідають:

– обставини місця відповідають на питання *де? куди? звідки?*: *Тече вода з-під явора, ярм на долину (Т. Шевченко)*;

– обставини часу (коли? відколи? доки? як довго? з яких пір і до яких пір? до якого часу?): *В понеділок вранці щось дуже рано засвітилось у Хомишиній хаті (І. Нечуй-Левицький)*;

– обставини мети (для чого? з якою метою?): *Виходить з дому Гриць Комар гуляти після школи (М. Пригара)*;

– обставини причини (чому? з якої причини?): *Листя з суму жовтіє, а деяке з туги кривиться (Остан Вишня);*

– обставини умови (за якої умови?): *Весело проходить свято при щасті, при достатках, а коли горе на душу налягло, коли туга за серце кусає – тоді свято не в свято (Панас Мирний);*

– обставини допусту (незважаючи на що?): *Було, незважаючи на таку рань, душно (М. Коцюбинський);*

– обставини способу дії (як? яким способом?): *Маю я святе синівське право з матір'ю побути на самоті (В. Симоненко). Полудень люто шолом пропіка (Б. Олійник);*

– обставини міри і ступеня (наскільки? у якій мірі?): *Вона вміла дуже добре куховарити (І. Нечуй-Левицький);*

Обставини виражаються: прислівником: **Опівночі** падалиму рясною росю; іменником у непрямих відмінках (із прийменником або, рідше, без нього): *Шумить весна у силі й цвіті*; діприслівником, діприслівниковим зворотом: **Важко** дихаючи, працювали бійці; неозначеною формою дієслова: *Люди сходяться до приймачів новини послухати.*

Як і інші члени речення, обставини можуть бути виражені фразеологізмами: *Жив собі (як?) як вареник у маслі.*

Окремим видом обставини є порівняльний зворот – частина простого речення, що містить у собі порівняння і зв'язується з пояснюваним словом порівняльними сполучниками *як, мов, немов, неначе, мовби*: *А вдома чекає відпочинок і сон, короткий (наскільки?), як літня ніч (М. Коцюбинський).*

Порівняльний зворот від решти речення відокремлюється комою або (у середині речення) двома комами: *Борошно, мов біла кров, лилось.*

1. Порівняльний зворот може також виконувати роль означення: *Пуцу над сонцем хмару, (яку?) як брову (П. Тичина);* та іменної частини складеного присудка: *Хлопець був наче молодий дубок.*

В останньому випадку кома перед сполучником не ставиться.

2. Якщо перед порівняльним сполучником стоять слова **зовсім, майже**, то порівняльний зворот комою не відокремлюється: *День був майже як влітку теплий.*

3. Не виділяється і зворот, що став фразеологізмом: *Товариства і виникали по селах як гриби після дощу (О. Минко).*

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Які способи словосполучень ви знаєте?
2. Які речення називаються двоскладними?
3. Чим може бути виражений складений іменний присудок?
4. Чим виражений присудок у неозначено-особових реченнях?

Лекція 6

Тема. Складне речення як синтаксична одиниця

Мета вивчення

Дати здобувачам вищої освіти теоретичні відомості про систему сучасної української мови, предмет синтаксису, синтаксичні одиниці, навчити застосовувати отримані знання на практиці.

План

1. Загальні відомості про сполучникове складне речення.
2. Сполучникове складне речення з сурядним зв'язком.
3. Сполучникове складне речення з підрядним зв'язком.

1. Загальні відомості про сполучникове складне речення.

Складним називається речення, що складається з двох або кількох простих речень, об'єднаних в одне ціле за змістом та інтонацією.

Залежно від способу поєднання простих речень у складному розрізняються такі основні види складних речень: **складні сполучникові речення** і **складні безсполучникові речення**.

Складні сполучникові речення поділяються на дві групи: **складносурядні речення**, **складнопідрядні речення**

2. Сполучникове складне речення з сурядним зв'язком.

Складносурядним називається речення, що складається з двох і більше простих речень, рівноправних, незалежних одне від одного, тобто з'єднані сурядним зв'язком як однорідні члени речення.

1. Шумлять поля, палають жаром домни, в садах плоди висіають важко з віт.

Складносурядні речення зі сполучниками:

Єднальними (означають явища, що відбуваються одночасно чи послідовно): *і, й, та* (в значенні *і*), *ні-ні, ані-ані*.

Протиставними (означають явища, які чергуються, чи одне виключає інше): *а, але, та* (в значенні *але*), *проте, зате, однак*.

Розділовими (означають одне явище, яке протиставляється іншому): *або, чи, хоч, то ... то, чи ... чи, хоч ... хоч, або ... або*.

Прості речення, що входять до складу складносурядного, відокремлюються одне від одного комами. Кома перед сполучниками *і* або *та* (в значенні *і*) не ставиться лише тоді, коли в складносурядному реченні є спільний другорядний член, що відноситься до обох простих речень: *За селом знов шелестіли хліба й пахло полином*.

Якщо в простих реченнях, з'єднаних сполучником *і*, говориться про швидку зміну подій або явищ, то між такими простими реченнями ставиться тире: *Розчинив вікно – і весняна злива розірвала тишу*.

Зразок синтаксичного розбору складносурядного речення

В одну мить розсунувся простір і стали ближчі зорі (Ю. Мушкетик).

1. Речення складне, сполучникове, складносурядне.

2. Має дві граматичні основи: 1) *простір розсунувся*, 2) *зорі стали ближчі*; прості речення пов'язані між собою сполучником *і* (єднальний).

3. Кома не ставиться, тому що у них є спільний другорядний член речення, обставина часу: *в одну мить*.

4. Перше речення: розповідне, неокличне, двоскладне, поширене, повне; підмет – *простір*, виражений іменником; присудок (простий дієслівний) – *розсунувся*, виражений дієсловом; *розсунувся (коли?) в одну мить* (обставина часу, виражена іменником із числівником).

Друге речення: розповідне, неокличне, двоскладне, непоширене, повне; підмет – *зорі*, виражений іменником; присудок – *стали ближчі*, виражений дієсловом-зв'язкою *стали й* іменною частиною *ближчі*, присудок складений іменний.

5. [] і [].

3. Сполучникове складне речення з підрядним зв'язком.

Складнопідрядним називається речення, у якому одне просте речення (підрядне) залежить від іншого (головного), пояснює його і з'єднане з ним підрядним зв'язком (підрядними сполучниками і сполучними словами). *Святковим здається вечір, коли тобі добре*

попрацювалося вдень. Головне речення – *святковим здається вечір,* підрядне – *коли тобі добре попрацювалося вдень.* Підрядне речення пояснює головне і відповідає на питання *за якої умови?*

Підрядне речення поєднується з головним такими способами: сполучниками підрядності: *що, щоб, як, якби, бо, немов, наче, через те що* та ін. *Як добре знати, що тебе веде твій власний шлях...*

Сполучники підрядності тільки з'єднують підрядні речення з головними, але членами речення не виступають.

Сполучними словами, якими є відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий* у всіх відмінках та прислівниками *де, коли, куди, звідки. Там, де сонце торкнулось вершечків дерев, спалахнуло листя золото-зеленим вогнем.* Сполучні слова поєднують підрядні речення з головними й одночасно є членами підрядного речення (у першому прикладі слово *де* – обставина місця; у другому *як* – обставина способу дії).

Головні речення, до яких належать підрядні, можуть мати вказівні слова: *Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив.*

Складнопідрядне речення з підрядними означальними і підрядними з'ясувальними. Підрядними означальними називаються речення, що пояснюють іменник у головному реченні й відповідають на питання *який? яка? яке? які? Небо, яке засіяли зорі, чудово заблищало.*

З головним реченням підрядні означальні можуть поєднуватися сполучними словами – займенниками *який, котрий, чий,* сполучними словами – прислівниками *де, куди, звідки, коли, як* та сполучниками *що, щоб, мов, наче, неначе.* У головному реченні можуть бути вказівні слова *той, такий.*

Підрядними з'ясувальними називаються речення, які пояснюють те, про що йдеться в головному реченні, і відповідають здебільшого на питання непрямих відмінків: *Ніколи в бурі не загине (хто?), хто Прометей має дух.*

З головним реченням підрядні з'ясувальні пов'язуються сполучниками і сполучними словами *хто, що, щоб, який, чий, котрий, як, наче, ніби, коли, куди, де* та ін. У головному реченні цим сполучникам і сполучним словам може відповідати вказівне слово той у непрямих відмінках: *Хто посіяв вчасно, у того вродить рясно.*

Складнопідрядні речення з підрядними обставинними поділяються на такі види: підрядні місця, часу, ступеня і способу дії, мети, причини, умовні, допустові, наслідкові.

Підрядними місця називаються речення, що вказують на місце дії в головному реченні і відповідають на питання *де? куди? звідки?* *Де кров текла козацькая, трава зеленіє.* Підрядні речення місця поєднуються з головними реченнями за допомогою сполучних слів *де, куди, звідки*. У головному реченні часто вживаються вказівні слова *там, туди, звідти*, що є обставинами місця.

Підрядними часу називаються речення, що вказують на час дії в головному реченні і відповідають на питання *коли? відколи? як довго? з якого часу? до якого часу?* *А мамина колискова звучить найніжнішою музикою і тоді, коли посрібляться наші скроні..*

З головним реченням підрядні часу поєднуються за допомогою сполучних слів і сполучників *коли, поки, доки, ледве, скоро, щойно, як, тільки, як тільки*.

Для зв'язку підрядних речень із головним можуть також слугувати словосполучення, до складу яких входять сполучники підрядності: *після того як, у той час як, відтоді як, з того часу як, у той час коли* та ін.

Найчастіше перша половина цих словосполучень входить до складу головного речення, а друга – підрядного: *Бо пісня доти ще жива, допоки хтось її співає.*

Підрядними ступеня і способу дії називаються речення, що вказують на ступінь і спосіб дії головного речення і відповідають на питання *якою мірою? наскільки? як? у який спосіб?*

У світі все було так (як?), як сто, і тисячі, і мільйони років тому. Підрядні ступеня і способу дії приєднуються до головного речення сполучниками *ніж, чим, як, мов, немов, наче, неначе, ніби*. У головному реченні здебільшого вживається вказівне слово *так*.

Підрядні ступеня і способу дії можуть вказувати і на ступінь вираження якості: *Скільки зір у високім небі, стільки співів у серці моїм.*

Різновидом підрядних способу дії є **підрядні порівняльні**. *Видно, хоч голки збирай.*

Порівняльні сполучники *як, мов, немов, наче, неначе, ніби, ніж* часто приєднують неповні підрядні речення, що називаються порівняльними зворотами: *Навколо стало видно, як удень.*

Якщо порівняльний зворот входить до складу присудка, то він комою не відокремлюється: *Руки зробилися як лід. Він був неначе і сонний.*

Підрядними мети називаються речення, що вказують, з якою метою відбувається дія головного речення, і відповідають на питання *для чого? з якою метою?* *Я для пісні вікно розчинив, щоб вона залила мою душу весною.*

Підрядні речення мети приєднуються до головного сполучником *щоб*. У головному реченні вживаються вказівні слова *для того, з тим*.

Присудок у підрядних реченнях мети найчастіше виражається неозначеною формою дієслова: *Щоб рибу з'їсти, треба в воду лізти.*

Підрядними причини називаються речення, що вказують на причину того, про що йдеться в головному реченні, і відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?*

Підрядні речення причини приєднуються до головних сполучниками *бо, тому що, від того що, через те що*. Сполучення *тому що, від того що, через те що* інколи можуть розриватися; тоді кому ставимо перед сполучником *що*:

Ми повинні виграти матч, тому що краще підготувалися до змагань. – Ми повинні виграти матч тому, що краще підготувалися до змагань.

Підрядними умовними називаються речення, що вказують, за якої умови можливе те, про що йдеться в головному реченні, і відповідають на питання *за якої умови? Якщо на Василів вечір (14 січня) зірок на небі рясно – чекайте ягідного літа.*

З головним реченням підрядні умовні поєднуються сполучниками *коли, якщо, якби, як та ін*. Цим сполучникам у головному реченні може відповідати сполучник *то*: *Як виросту, збудую хату, над дахом колесо приб'ю.*

Підрядними допустовими називаються речення, які вказують на умови, незважаючи на які або всупереч яким відбувається дія, виражена в головному реченні, і які відповідають на питання *незважаючи на що? У полі ще лежав сніг, хоч весна брала своє.*

З головним реченням підрядні допустові поєднуються сполучниками *хоч, хоча, хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що та ін*.

Якщо підрядне допустове речення стоїть перед головним, то між реченнями можуть вживатися протиставні сполучники *а, але, зате, однак, проте*. *Де б я не був, а все ж думками лечу в Донеччину свою (В. Сосюра)*.

Окрім сполучників, підрядні допустові поєднуються з головним реченням сполучними словами *скільки, як* з підсилювальною часткою *не*. *Скільки на море не дивись, воно ніколи не набридне*.

Підрядними наслідковими називаються речення, у яких вказується на наслідок дії головного речення і які відповідають на питання *внаслідок чого?*

Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський).

З головним реченням підрядні наслідкові поєднуються сполучником *так що*. Підрядні наслідкові слід відрізняти від підрядних способу дії, які при єднуються сполучником *що* до вказівного слова так: *У кімнаті стало темно, так що довелося увімкнути світло* (підрядне способу дії).

Складнопідрядні речення з кількома підрядними поділяються на супідрядні та послідовною підрядністю. У супідрядних реченнях усі підрядні залежать від головного речення.

Розрізняють такі **види супідрядних речень**:

1. Підрядні речення відносяться до одного з членів головного речення і відповідають на те саме питання: *Сідай, Володю, та розкажи нам про себе (що?) звідки ти родом, (що?) як став переможцем*.

2. Підрядні речення відносяться до різних членів головного речення: *За селом, що розстелилося перед ними в буйній зелені, похмуро здіймалась, як величезний верблюд, двогорба висота (О. Гончар)*. *За селом похмуро здіймалась двогорба висота, що розстелилося перед ними (яка?) в буйній зелені (як?) як величезний верблюд*.

Супідрядні речення можуть поєднуватись одне з одним єднальними сполучниками: *Їздові підкладали під колеса каміння, щоб підводи не скочувались назад і коні відпочивали (О. Гончар)*.

Якщо супідрядні речення поєднуються єднальним сполучником, то перед сполучником *і*, що не повторюється, кома не ставиться.

У реченнях з послідовною підрядністю кожне з наступних підрядних залежить від попереднього підрядного: перше стоїть при головному (підрядне першого ступеня), друге залежить від першого

підрядного (підрядне другого ступеня), третє – від другого підрядного (підрядне третього ступеня), четверте – від третього підрядного (підрядне четвертого ступеня) тощо.

Зразок синтаксичного розбору складнопідрядного речення
Це станеться тоді (коли?), як рак свисне (Народна творчість).

1. Речення складне, сполучникове, складнопідрядне.
2. Головне речення: *Це станеться тоді*; підрядне: *як рак свисне*.
3. Складнопідрядне часу.
4. Сполучник як.
5. Між головним і підрядним реченням ставиться кома.

6. У головному реченні підмет *це*, виражений вказівним займенником; присудок (простий дієслівний) – *станеться*, виражений дієсловом; *станеться (коли?) тоді* (обставина часу, виражена прислівником часу); речення розповідне, неокличне, двоскладне, поширене, повне.

У підрядному реченні підмет *–рак* – виражений іменником; присудок (простий дієслівний) *–свисне* – виражений дієсловом; речення розповідне, неокличне, двоскладне, непоширене, повне. коли?

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. У якому випадку не ставиться кома в складносурядному реченні?
2. На які види і підвиди поділяються складнопідрядні речення?
3. Які існують засоби зв'язку простих речень у складнопідрядному?
4. У яких складнопідрядних реченнях вживаються вказівні слова?
5. Чим різняться сполучні і вказівні слова?

ПЛАН ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Заняття № 1

Граматичні категорії іменника

1. Категорія роду. Формальні показники роду. Іменники спільного роду.
2. Родова диференціація невідмінюваних іменників.
3. Категорія числа.

Студенти повинні знати сучасну класифікацію частин мови, їхні семантичні морфологічні та синтаксичні ознаки. Вміти правильно вживати нормативні граматичні форми.

Завдання

1. Провідмініяйте іменники *пісня, сім'я, круча, книга*.

2. Іменники поділіть на три групи таким чином: а) ті, що мають форми однини й множини; б) тільки однини; в) тільки множини.

Пожежа, двері, блокнот, ножиці, заздрість, рукавиці, крейда, країна, дитинство, шафа, Дніпро, шахи, чагарник, батьківщина, день, зілля, насіння, пироги, ліхтар, крупинка, людство, студентство, людина, відлуння, гомін, виделка, погода, сировина, кожух, морква, веселощі, рапсодія, звук, порох, консерви, черевики, листя, кисіль, маса, лінощі, гроші.

3. Подані іменники поставте у потрібному відмінку, розкриваючи дужки. Поясніть особливості вживання відмінкових закінчень.

Віддати належне (майстер, робітниця, батько, лікар, жінка, товариш, учитель, керівник). Прийти в гості до (ювіляр, Надія, перекладач, сестра, слюсар, дочка, директор, пісняр, теща). Спеціальний одяг на (школяр, робітниця, перукар, друкарка, маляр, гончар, водій, санітарка). Іти (коридор, пуща, бульвар, дорога, тротуар, площа, пустир, вулиця). Завдати збитків (Віктор, фабрика, Ігор, завод, країна, край, друкарня, село, шахта, родина). Боротися з (ворог, зброя, пожежа, вітер, негода, приятель, друг).

4. Запишіть подані іменники в родовому відмінку однини.

Ваучер, ринок, вексель, дебет, фініш, документ, папір, термін, експеримент, формуляр, експорт, заголовок, підпис, індекс, заклад, ксерокс, апарат, процент, адресат, адресант, бланк, банк, комп'ютер, інститут, адрес, курс, колектив, виробіток, спеціаліст, приріст, студент, відмінок, журнал, стиль, голос, колос, пирій, час, місяць, понеділок, спокій, сміх, урок, обрій, роман, вплив, настрої, сум, оптимізм, розвиток, обрій, вечір, комиш, очерет, зміст, ґрунт, гурт, гурток, біль, степ, лист, кожух, керівник, погляд.

5. Поставте подані іменники в родовому та орудному відмінку однини. Домовленість, подорож, цінність, діяльність, свідомість, безліч, мораль, якість, потужність, заборгованість, галузь, промисловість, доповідь, власність, вартість, піч, рентабельність, звітність, верф, продуктивність, прибутковість, розкіш, відповідальність, велич.

6. Запишіть подані іменники у формах давального і кличного відмінків однини.

Катерина, Ігор, молодість, гончар, Олекса, пастух, вітер, студент, співачка, друг, земля, неня, Дарина, ліхтар, юнак, радість, Ілля, учень, нива, добродій Литвин, пан президент, колега Василенко, добродійка Шевченко, пані Наталя, Марія Степанівна, пані Леся, Василь Іванович, друг Андрій, шановний Олег Ігорович.

7. Утворіть від поданих імен чоловічі та жіночі імена по батькові.

Костянтин, Ярослав, Валерій, Олександр, Олексій, Сава, Василь, Сергій, Максим, Дмитро, Ігор, Матвій, Павло, Євген, Геннадій, Данило, Лука, Антон, Андрій, Джордж, Мирон, Зіновій, Кирило, Ілля, Тимофій, Олег, Захар, Леонід, Владислав.

8. Від поданих слів утворіть складні іменники.

Рука, писати; край, знати; вода, міряти; листя, падати; красно, писати; середні, віки; святий, вечір; людина, день; п'ять, років; земля, трусити; радіо, комітет; міні, футбол; Національний, банк; художник, пейзажист; вакуум, апарат; Європа, Азія; половина, яблуко; щастя, доля; перекоти, поле; життя, писати; лікар, терапевт; аеро, вокзал; вагон, ресторан; вантаж, потік; шлюсар, складальник; половина, Київ.

9. Запишіть іменники, розкривши дужки, поясніть правопис.

Зоре (пад), (пів) Єгипту, (псевдо) наука, (пів) оберт, (худ) пром, (зірви) голова, (пів) Харкова, (гала) концерт, (полу) мисок, мати (й) мачуха, (приворот) зілля, шістдесяти (п'яти) річчя, (генерал) лейтенант, (пів) юрти, (пів) огірка, (пів) на шосту, (екс) король, (пів) вишні, (крісло) ліжка, (лісо) смуга, (пів) жмені, (світо) сприймання, (паро) плав, (норд) ост.

10. Запишіть іменники в орудному відмінку однини. Вкажіть відміну іменників.

Вдача, подорож, ніж, обличчя, земля, вежа, кров, верф, мідь, радість, галузь, дача, вівця, площа, сім'я, стежка, яблуня, Надія, вежа, сльоза, печера, душа, мілина, задача, злива, лілія, картопля, діжа, держава, ідея, тиша, ягода, диня, стріха, саж, долоня, змія, акація, стеля, чаша, попільниця, картина, орхідея, горобина, щирість, відповідь, чемність, січ, вуаль, розкіш, папороть.

11. Запишіть словосполучення, вставляючи пропущені закінчення прикметників.

Справедлив... рефері (суддя спортивних змагань), напружен... лібрето (словесний текст опери), вечірн... шосе, маленьк... поні, стрімк... Оріноко (річка в Південній Америці), смачн... манго, сонячн... Сочі (місто).

12. Утворіть від поданих іменників форми родового відмінка множини.

Перукарня, тонна, крапля, сукня, ромашка, яблунька, ткаля, вілла, книжка, догма, їдальня, стежка, ванна, цапля, верба, господарка, волошка, тарілка, сторінка, весна, вишня.

13. Визначте відміну іменників, провідміняйте виділені слова.

Дитя, дитина, дитятко, **дівчина, дівча**, дівчатко, ягня, ягнятко, курча, курчатко, **зайчєня, зайчатко**, порося, поросятко, верб'я, жабеня, жабенятко.

15. Запишіть подані іменники у родовому відмінку.

Вершки, ліки, веселощі, люди, заздрощі, канікули, сани, гроші, вечорниці, вибори, штани, відносини, Черкаси, любощі, граблі, чари, джинси, оглядини, висівки, кури, вуса.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть самостійні й службові частини мови. Який критерій лежить в основі такого розподілу?
2. Які іменники називаються множинними, чим вони відрізняються від збірних іменників?
3. Поясніть відмінності у вживанні закінчень в іменниках чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини.

Заняття 2

Творення ступенів порівняння якісних прикметників, творення присвійних прикметників

1. Значеннєво-граматичні розряди прикметників.
2. Творення ступенів порівняння якісних прикметників.
3. Творення присвійних прикметників.

Студенти повинні знати сучасну класифікацію частин мови. Вміти правильно вживати нормативні граматичні форми, розрізнати прикметники за розрядами та правильно утворювати ступені порівняння якісних прикметників.

Завдання

1. Спишіть словосполучення, визначте розряди прикметників за значенням.

Вороний кінь, заяча шерсть, курячий бульйон, зимові канікули, скляна ваза, влучна відповідь, хворий дідусь, міські проспекти, сосновий ліс, вороже ставлення, жовтувате листя, простора кімната, солом'яний бриль, Тарасова земля, домашнє завдання, меблева фабрика, пізня весна, справедливий учитель, залізні нерви, поганий настрій, бліде обличчя, легка хода, поетичний твір, вересневий вечір, Маринчина стаття, лисячий хвіст, житній хліб, заробітна плата, бабусині черевики, людське ставлення, босий малюк, волошкава сукня, ясний місяць, гірське озеро, морські хвилі, сумні очі, гладенька поверхня, фруктовий сік, грудневий сніг, шерстяна ковдра, каштанове волосся, прибалтійський пейзаж, щедра людина, зелені луки.

2. Поясніть розбіжності у граматичних ознаках та синтаксичних функціях слів.

Ця чайна, чайна крамниця, черговий по дільниці, черговий учень, світле шампанське, німий хлопець, цей німий, наш ротний,

ротний старшина, убогий чоловік, стояв убогий, бути на передовій, передова лінія, зелена набережна, військовий одяг, стрункий військовий, привезти пальне, знайоме село, давній знайомий, білі стяги, в село прийшли білі.

3. Провідмініайте прикметники *веселий, дружній, висока, сині*.

4. Від поданих прикметників утворіть форми вищого та найвищого ступенів порівняння. Вкажіть, які з них можуть мати паралельні форми.

Малий, вузький, тонкий, старий, поганий, солодкий, корисний, смачний, точний, дужий, холодний, здоровий, вибагливий, щедрий, стрункий, зелений, сумний, злий, інтелігентний, рожевий, тривалий, шкідливий, гарний, ковзкий, довгий, рідкий, близький, мілкий, теплий, липкий, швидкий, працьовитий.

5. Від поданих іменників утворіть присвійні прикметники.

Сава, тітка, Ганна, Ольга, Софія, Пилип, Мусій, Данько, Наталя, сестра, Черниш, Параска, дочка, тато, Зінька, Валерій, Ілля, кравець, Гриць, Микола, Франко, Оксана, Дмитро, учитель, Солоха, Михайло, Віталій, дядько, бабуся, Катря, Оришка, Зоя, нянька, Іринка, Ігор, сваха, Тарас, професор, колега, лікар, Настуся, Тоня, Олег, Ярослав.

6. Провідмініайте словосполучення.

Рідна сторона, білолиця красуня, житній хліб, висока круча, дружнє ставлення, ранній відвідувач, Шевченкова хата, мальовничий край, синє небо, тонкошіє гусеня, щира усмішка, давні знайомі, лагідні слова, літні люди.

7. Розподіліть подані словосполучення за розрядами.

Ведмежа послуга, ведмежий барліг; дитячий будинок, дитяча цікавість; дерев'яний голос, дерев'яний стіл; золоте серце, золотий перстень; скляний посуд, скляні очі; кам'яна стіна, кам'яна душа; залізна воля, залізний дах; лисяча нора, лисяча вдача, лисяча шуба; каштанове дерево, каштанове волосся; вишневий цвіт, вишневий колір; петрів батіг, Петрів зошит.

8. Випишіть спочатку прикметники м'якої групи, а потім – твердої.

Безробітний, верхній, весняний, модний, новий, дружній, телячий, Сергіїв, зелен, майбутній, присутній, ладен, глухий, житній,

освітній, вчорашній, справжній, ранній, повен, домашній, доччин, обідній, Маріїн, сизий, сьогоднішній, тутешній, дідів, зовнішній, рідний, останній, завтрашній.

9. Утворіть від прикметників усі можливі форми ступенів порівняння.

Свіжий, сизий, гладкий, тихий, рідний, солодкий, глибокий, гарний, малий, старий, гіркий, довгий, далекий, дужий, швидкий, близький, тяжкий, товстий, здоровий, великий, високий, красивий.

10. Запишіть, відповідно до правил написання.

Науково/технічний, військово/зобов'язаний, культурно/освітній, українсько/російський, індо/європейський, світло/зелений, червоно/гарячий, темно/шоколадний, вельми/шановний, високо/авторитетний, три/кутний, договірно/правовий, екс/чемпіонський, суспільно/політичний, масово/політичний, професійно/кваліфікаційний, судово/експертний, сніжно/білий, північно/західний, вогне/небезпечний, вантажно/розвантажувальний, напів/шкіряний, довідково/інформаційний.

11. Від поданих слів утворіть складні прикметники.

Вагон, ремонтний; суспільний, корисний; виробничий, споживчий; сто, ват; низький, рентабельний; машини, будувати; бюджет, фінанси; лікувальний, профілактичний; відомий на весь світ; зовнішня, політика; віце, адміральський; продуктовий, промисловий; багато, раз; синій, блакитний; кислуватий, солоний; мало, знайомий; східні, слов'яни; шість, поверх; вісімнадцять, градусний; суспільний, шкідливий; загальний, демократичний.

12. Вставте, де потрібно, пропущені літери, поясніть правопис.

Зверше...ий, безви...ий, качи...ий, мерзе...ий, глибоче...ий, змете...ний, кі...ий, нежда...ий, притама...ий, неподола...ий, неподола...ий, не оказаний, неспаса...ий, еди...ий, проведе...ий, благое лове...ий, чаву...ий, мураши...ий, ра...ій.

13. Від поданих іменників утворіть прикметники, поясніть правопис.

Привіт, глибина, правда, розмова, буряк, голова, книжка, стіна, сонце, зірка, слово, корова, ведмідь, зло, голос, старанність, нога, велич, хвіст, гілля, хата, ледар, земля.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть семантичні розряди прикметників та охарактеризуйте їх.
2. Які прикметники називаються якісними, відносними, присвійними? Наведіть приклади.
3. Як утворюється проста форма вищого та найвищого ступеня порівняння прикметників?

Заняття 3

Загальна характеристика числівника як частини мови

1. Загальна характеристика числівника як частини мови.
2. Значеннєві розряди числівників. Структурні розряди числівників.
3. Морфологічні категорії числівників і сполучуваність числівників з іменниками.

Студенти повинні знати семантичні морфологічні та синтаксичні ознаки числівника. Вміти доцільно вживати граматичні форми, розрізнати їх за розрядами та за будовою.

Завдання

1. Визначте, до яких частин мови належать подані слова.

Шестеро, одиниця, трохи, кілька, багато, натроє, троє, утрое, двійко, вдруге, подвійний, сімка, сімдесятирічний, сімсот, півтораста, чвертка, четверо, учотирьох, чотирилітній, третина, трійка, п'ятий, п'ятірка, п'ятак, п'ятдесят, п'ятдесятимільйонний, двадцятка, двадцятєро.

2. Визначте в числівниках розряд за значенням та їхню будову.

Дві тисячі будинків, восьмеро кошенят, півтораєта ялинок, сто двадцять підручників, третя крамниця, мало цукерок, дев'яте травня, дві третіх студентів, одне відро, четверта пара, багато людей, три з половиною сотні, чимало цукру, дві тисячі десятих рік, кільканадцять присутніх.

3. Прочитайте. Напишіть речення, записуючи цифри словами.

1. До 783 додати 53. 2. Від 637 відняти 298. 3. Скласти 4893638 з 256375. 4. Визначити добуток від множення 23 на 68. 5. Скільки разів 18 міститься в 1206?

4. Запишіть числа словами так, щоб у першому випадку вони означали кількість, у другому – порядок при лічбі. Визначте прості й складені числівники.

5, 7, 10, 15, 148, 576, 1000, 2149.

5. Відредагуйте речення.

1. Через пару днів 1 Травня. 2. «Петре Івановичу, – звернувся головуючий до вчителя, – скажіть, будь ласка, пару слів». 3. У ліс по дрова приїхало двадцять три саней. 4. У читальний зал принесли двадцять дев'ятеро газет.

6. Утворіть від кількісних числівників, записаних цифрами, порядкові, запишіть їх словами.

2000, 1300000, 1000, 80, 26, 1998, 175011, 27000, 305, 16132, 48000, 99.

7. Утворіть на основі поданих сполучень складні прикметники, замінивши цифри словами. Поясніть їх правопис.

4 дні, 2 кімнати, 3 поверхи, 173 мільйони, 4 яруси, 250 роки, 1 тиждень, 9 поверхів, 25градусів, 2 акти, 1,5 місяці, 3 доби.

8. Провідмініайте дробові та збірні числівники.

Дві цілих одна друга кілометра, дев'ять цілих сім десятих процента, чотири цілих три сьомих метра п'ятеро вікон, четверо дверей.

9. Перепишіть. Числа й скорочення запишіть словами, поставивши числівники в потрібному відмінку.

1. Найбільшим морем, що омиває Україну, є Чорне море, яке має площу близько 350 тис. км. Особливістю моря є зараженість його вод, починаючи з глибини 150–200 м, сірководнем. 2. Унаслідок виверження морського грязевого вулкану в Темрюцькій затоці Азовського моря в серпні 1988 р. на відстані 240 м від берега утворився острів площею близько 2700 м² та заввишки в південній частині 2,8 м над рівнем моря.

10. Провідмініайте числівники.

Тисяча, сто, багато, обидва, кільканадцять, дев'ять десятих, п'ятсот вісімдесят чотири, шість, мільярд, дванадцять, семеро, двадцять вісім, сімдесят шостий, десятеро, сімсот дев'яносто три, сорок сьома, тисяча дев'ятсот дев'яносто вісім, дві тисячі третій, десятий, п'ятдесят два, чверть, обидві, кількасот, три четвертих.

11. Перепишіть. Числівники запишіть словами.

1. Хоч було вже пізно, величезний 16-поверховий будинок гудів, як вокзал або аеропорт. 2. Передові польські поети перекладали

Шевченка ще з початку 60-х років минулого століття. 3. Не впізнаю себе сьогодні: чому мені, 60-річному дідові, стало враз жаль себе самого. 4. Як хороше жити, мій друже, мій брате, коли тобі йде 19-й рік! 5. Під липою, над самим джерелом, стояв 4-гранний камінь.

12. У поданих словосполученнях визначте розряди займенників за значенням, з'ясуйте їх граматичні значення (рід, особу, число, відмінок).

З мою подругою, прийти до неї, цього літа, скількох днів, деяким часом, помітити собі, у нашому листі, іншим разом, сказати їм, з цими учнями, чийсь порадам, якихось помилок, послухати декого, привітати кого-небудь, запросили до себе, неабиякі вчинки, з усією родиною, нічого не знали.

13. Перепишіть, розкриваючи дужки. Числа запишіть словами. Поясніть вживання відмінкових форм іменників.

Зібралось 42 (артист), виступили 24 (депутат), навчався 0,5 (рік), посадили 5 (каштан), зустрілося 2 (друг), довжина від 70 до 85 (кілометр), у фойє 40 (студент), вага до 485 (кілограм), брали участь 63 (представник), полагодили 32 (станок), чекали 2,5 (місяць), температура від +27 до + 33 (градус).

14. Подані числівники запишіть у називному, давальному та орудному відмінках.

18, 21, 2, 4, 39, 3, 5, 7, 9, 11, 16, 400, 569, 2005, 13 500, 2/5, кільканадцять.

15. Провідмініайте числівники 340, 770, 1800, 4/10.

16. Перепишіть займенники, поясніть їх правопис.

Аби (хто), аби (від) кого, хтозна (що), хтозна (з) чим, ні (який), ні (з) яким, де (хто), де (з) ким, ні (котрий), ні (від) котрого, хто (небудь), з (ким) небудь, ні (що), ні (з) чим, (що) небудь, (коли) небудь, (ні) (до) чого, (ні) коли, (де) хто, (де) коли, (аби) як, (аби) хто, який (сь), (де) кілька, (ні) який, (ні) де, (ні) хто, (ні) (за) що, (ні) звідки, (ні) як, (казна) де, (казна) хто, (хто-зна) коли, (хтозна) скільки, (ні) (від) кого, де (небудь), який (небудь), (будь) де, (будь) що.

17. Виправте неправильно побудовані речення, уникаючи двозначності.

1. У неділю Лариса зустрічатиме свою маму. Вона буде у червоній сукні. 2. Ми підійшли до клумби школи, навколо якої росли де-

- рева. 3. Раптом засць наскочив на вовка. Він злякався і почав тікати.
4. Панночку доглядала Устя. Вона її била й штовхала.

18. Перепишіть фразеологізми, визначте відмінок зворотного займенника.

Собі на умі, дати собі раду, само собою зрозуміло, сам собі пан, показати себе, відчутти на собі, себе не пам'ятати, бути не в собі, сам не при собі, сушити собі голову, та й ні гадки собі, ціну собі знати, шукати себе, набивати собі ціну.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть значення розряди числівників. На які розряди поділяються кількісні числівники?
2. Назвіть особливості відмінювання кількісних числівників.
3. Назвіть особливості відмінювання порядкових числівників.
4. На які розряди за значенням поділяються займенники?

Заняття 4

Морфологічні категорії дієслова

1. Значення і граматичні ознаки дієслова.
2. Граматична категорія виду, творення корелятивної видової пари.
3. Категорія перехідності-неперехідності;
4. Категорія способу категорія часу. Категорія особи.

Студенти повинні знати семантичні морфологічні та синтаксичні ознаки дієслова. Вміти правильно вживати їх граматичні форми, утворювати видові пари дієслів, виконувати аналіз дієслова як частини мови.

Завдання

1. Випишіть дієслова та дієслівні форми, з'ясуйте їх лексичне значення.

Вечоріло. Сонце, цілий день закрите хмарами, надвечір вибилося з своєї неволі і, сідаючи за гору, обливало червоним світлом усе село. Світ, падаючи на сніг, знімався високо вгору, красячи холодне зимнє повітря: здавалося, воно палало-гоготіло. По небу шматками розіслалися хмари темно-зелені, аж чорні, і додавали ще більшої краси прозорому повітрю. Мороз дужчав. **2. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієслова й визначте їх вид.**

Захопило літо вересень в полон, Верес повен вереску, тепле ще тепло. Сонце повнить вересень за липневий час, Коли липень з липами геть в дощі погас. Сонечко – в панамці, у брилі, в пілотці, Небо вихорошується у ясній сорочці. Ще ультрамаринове тчеться полотно, Хоч в разках калинових луг горить давно (І. Драч).

3. Утворіть видові пари дієслів, визначте спосіб творення.

Майструвати, розчісувати, сідати, рубати, грюкати, переписувати, сипати, реєструвати, вибирати, вирівнювати, доїдати, переходити, розкидати, чекати.

4. Випишіть дієслова, з'ясуйте, які з них є перехідними, а які неперехідними.

Ми йшли удвох. Свічі полум'яніли Одспіваним, стухаючим вогнем. Тополь дівочих золотисті стріли Тримали Сонце над блакитним днем. Хатки біліли, чепурились стріхи. Дівчата в небо пісню понесли. Хлоп'ята колесо котили і для втіхи пускали змія між осінніх злив (І. Драч).

5. Запишіть, вставляючи пропущені літери е(е) або и(ї).

Святку...мо, вивча...ш, знаход...ш, ненавид...ти, сто...мо, схоч...те, лет...те, колиш...ться, осміл...ться, одяга...ться, захист...мо, пиш...ш. утриму...мося, змін...ться, тьопа...те, перестав...ш.

6. Випишіть слова у дві колонки за дієвідмінами.

Знати, оцінювати, тягти, стукотіти, зморитися, схотіти, кроїти, наколотити, свистати, свистіти, оборонити, обороняти, відпороти, відпорювати, завадити, збігти, збігати, гуркотіти, гуркотати, одужати, стелити, краяти, хилитися, спізнитися, відкрити, бачити, збороти, ударити, пищати, сипати, зважити, дирчати, захищати, мовчати, полоти, почати, гудіти.

7. Спишіть дієслова, вставте пропущені голосні е, є, чи и, і, вибір обгрунтуйте.

Прос...мо, лет...мо, вар...мо, вивча...мо, кро...мо, одяга...мо, стел...мо, колиш...мо, лов...мо, береж...мо, мел...мо, буду...мо, смаж...мо, розумі...мо, засво...мо, мовч...мо, мрі...мо, говор...мо, служ...мо, кроку...мо, сто...мо, леж...мо, крич...мо.

8. Поставте подані дієслова у 1-й особі однини та множини.

Стерегти, кликати, колихати, виходити, терпіти, мостити, мазати, їздити, косити, топтати, скакати, плескати, лоскотати. Вабити, підхопити, пригостити, купувати, різати, купувати, різати, клопотатися, бурмотіти, ходити, гордитися, носити, казати.

9. Утворіть від поданих дієслів форми майбутнього часу.

Мріяти, вітати, знайомитися, гніватися, простити, ненавидіти, ошчасливити, пригостити, поспішати, викорінити, приваблювати, плекати, розуміти, чистити, друкувати, бродити, плести, дрімати.

10. Запишіть подані дієслова у дві колонки: а) у наказовому способі; б) у дійсному способі.

Підемо, станьмо, ліпімо, граємо, варимо, полімо, вивчімо, ліпимо, зачепимо, ріжмо, скажімо, зустрічаймо, підімо, варімо, вивчимо, зачепімо, скажемо, граймо, зустрічаємо, полемо, ріжемо.

11. Утворіть від поданих дієслів форми наказового способу 2-ї особи однини.

Залишити, кликати, кинути, лити, вдарити, різати, забути, перевірити, зважити, залізти, лежати, рушити, нести, в'язати, приклеїти, прикрашати, будувати.

12. Поставте дієслова в наказовому способі в 2-й особі однини.

Збільшити, перевірити, входити, стати, озвучити, підставити, вдарити, попередити, передбачити, ужалити, відмітити, насипати, плавити, звузити, відрізати, зважити, переглянути.

13. Утворіть префіксальним способом від дієслів недоконаного виду дієслова доконаного виду.

Казати, лити, дивитися, їхати, вітати, креслити, бігти, сіяти, малювати, пливти, важити, просити, класти, стояти.

14. Утворіть префіксальним способом від дієслів доконаного виду дієслова недоконаного виду.

Розважити, відмінити, завершити, пригадати, створити, залишитися, скоротити, вишивати, виправити, продовжити, оформити, задивитися, згадати.

15. Перепишіть текст. Визначте час, особу, число дієслів.

Ліс ще дрімає в передранішній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься із свого затишку. Ліс ще дрімає, а з синім небом уже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спалахне сяйвом, немов від радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу... Стрепенується нарешті ліс і собі заграє... Зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травиці комашня, розітнулося в гушчині го-

лосне щебетання й полинуло високо – туди, де небо міниться, де небо грає всякими барвами... (М. Коцюбинський).

16. Дієслова поставте в наказовому способі в 2-й особі однини.

Збільшити, перевірити, входити, стати, озвучити, підставити, вдарити, попередити, передбачити, ужалити, відмітити, насипати, плавити, звузити, відрізати, зважити, переглянути.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть дієслівні форми та їх граматичні ознаки.
2. Які дієслова належать до перехідних, а які до неперехідних?
3. Які є види дієслів? Як утворюються видові пари дієслів? Які дієслова належать до одновидових? Що виражають безособові дієслова?

Заняття 5

Дієприкметник. Склад і форма дієприкметника.

Дієприслівник

1. Дієприкметники активного і пасивного стану.
2. Особливості перекладу дієприкметникового звороту.
3. Творення дієприслівника.

Студенти повинні знати семантичні морфологічні та синтаксичні ознаки дієприкметника та дієприслівника. Вміти правильно вживати їх нормативні граматичні форми.

Завдання

1. Спишіть, вставляючи пропущені закінчення. Визначте в дієприкметниках морфологічні ознаки.

1. Осяян... сонцем, усміхнен... люди по вулицях Києва йдуть (В. Сосюра). 2. Пісня моя в невмируч... силі в моїм серці ясніє, живе (І. Франко). 3. Віз котився вузькою наїжджен... дорогою (М. Коцюбинський). 4. Засліплююч... струмисько рідкої сталі з важким шумом ринув у ківш. 5. Дорога зникла десь у горах за перевалом, до блиску викупай... зливами, повіт... на верхах серпанками вогких розсіян... хмар (О. Гончар). 6. Між поживкл... стернями лежить бит... осінній шлях (Ю. Яновський). 7. Якщо вода не тече, її називають мертвою, стояч... 8. На березі валялися верби з корінням, викинут... повинню (М. Коцюбинський).

2. Утворіть від поданих дієслів можливі форми дієприкметників.

Стихати, заколихати, облити, збліднути, напоїти, вирощувати, причарувати, посіріти, згасати, обрамлювати, всихати, посріблити, тривожити, законспектувати.

3. Запишіть словосполучення. Визначте активні та пасивні дієприкметники.

Позолочена пшениця, змарніла врода, сполохані тіні, потемніле небо, мальовані схили, уквітчана світлиця, поруділе листя, підсо-
лоджена кава, постаріла ненька, засніжені вулиці, вимитий посуд,
застелене ліжко.

4. Випишіть із наведених речень дієприкметники. Визначте їх вид, стан, час і синтаксичну роль.

1. Сивко, забілений снігом, видавався ще сивішим, а лелека зно-
ву трусився біля нього від холоду (М. Вінграновський). 2. То була
Одарка – тремтяча, мокра як хлющ (Гр. Тютюнник). 3. Я в людей
попрошу тільки віри в кожне слово, почуте від мене (Л. Костенко).
4. Коли по садках зібрали всю садовину, пішли люди збирати в ліс
смачну, солодку, почорнілу ягоду... (Остап Вишня). 5. Засмалені
сонцем, закурені, мокрі од поту обличчя вилискували радістю і здо-
ров'ям (О. Довженко).

**5. Перепишіть, розкриваючи дужки. Від дієслів, що в дуж-
ках, утворіть активні та пасивні дієприкметники і поставте їх
у потрібному роді, числі й відмінку.**

1. Мовчання й тиха скорбота залягли в (заніміти) залі (І. Цюпа).
2. Від землі йде духмяний аромат (зів'янути) трав (Я. Баш). 3. По-
падало додолу покручене, (зчорніти) листя (М. Коцюбинський).
4. Стиха лушиться зерно з (перестигнути) колоса (М. Коцюбин-
ський). 5. Ніким не (сходити) нас ждуть путі (О. Ющенко). 6. Рів-
но й спокійно дише (натомитися) з праці земля (М. Рильський). 7.
І на (оновити) землі врага не буде, супостата (Т. Шевченко). 8. Те-
пла ніч, (наповнити) степовими пахощами, пропливла над Асканією
(О. Гончар). 9. Вже минули село і поїхали понад течією, (обсадити)
густими старими вербами (І. Нечуй-Левицький).

**6. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання не
з дієприкметниками.**

1. І кликав день в (не) міряні світи (Я. Шпорта). 2. Причаїли-
ся гори, заморожені красою ніколи (не) бачених степів (О. Гончар).

3. Степ квітував. (Не) займаний, звіку (не) ораний, високотравний (О. Гончар). 4. Треба було перейти рівне, (не) заросле й (не) закрите плавнями місце (М. Коцюбинський). 5. Через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, (не) обгороджені тинами (І. Нечуй-Левицький). 6. Мікроскоп відкрив людині світ, (не) бачений простим оком. 7. Партизан опинився перед річкою, вражений (не) сподіваною перешкодою (Ю. Збанацький). 8. Молода (не) витрачена сила хвилею вдарила в груди (М. Коцюбинський).

7. Спишіть речення, підкресліть безособові дієслівні форми на -но, -то і поясніть їх творення.

1. На галяві вже збудовано хату, засаджено городець (Леся Українка). 2. Останній екзамен складено, школу закінчено (О. Донченко). 3. Більше ста верблюдів було в цей день запряжено у водовозки, зав'язано бурдюками та барилами з артезіанською водою (О. Гончар). 4. В історичному музеї зібрано багато експонатів (М. Чабанівський). 5. Зібрано жнива, останній сніп накошено пшениці (А. Малишко). 6. На невисоких столах лежать карти. Там все намальовано, все розраховано (В. Собко). 7. Дощ без устанку лив осінь і літо: луки затоплено, трави побито (П. Грабовський).

8. Зробіть морфологічний розбір дієприкметників.

1. Мовчали закурені поля, німувала насічена рубцями-переметами дорога, тільки діброва, до якої він (Богдан) саме дійшов, пересварювалася з хуртовиною і вітром; незлинялі, накучерявлені дуби, як військо шолом'яне, стояли плечем в плече проти них, надламували їхню силу, а самі по коліна вгрузали в сніг (М. Стельмах). 2. Дорога лежала під хмарами тиха, упокорена, заслана м'ятою-перем'ятою піщаною потертю, поля не засіяні і не волочені, сумовитозобиджені. Навколишній світ тривожно завмер, все чогось ждало, сумувало у важкому неприглядному чеканні (Ю. Збанацький).

9. Утворіть від поданих дієслів усі можливі форми дієприслівників.

Бажати, сіяти, просити, поглядати, возити, контролювати, сполохати, читати, полоти, дрімати, уквітчати, посміхатися, запримітити, знайти, усвідомлювати, напекти, виляяти.

10. Зберігаючи зміст поданих нижче речень, перебудуйте їх так, щоб не було дієприслівників. Зверніть увагу на те, якими формами можна їх замінити, як зміняться структура речень і спосіб вираження думки.

1. Водяні млини, попрутулювавшись до високого каміння, поховавшись під зеленими вербами, крутять день і ніч чорними колесами (І. Нечуй-Левицький). 2. Студенти мовчки стоять, милуючись із зоряного неба, вдихаючи пахощі облітої дощем землі (Ю. Яновський). 3. Христя, почувши нестямний голос, підійшла до дверей (Панас Мирний). 4. Романко зареготався, почувши бажання Семєнова вчитись, але, трохи подумавши, згодився (М. Коцюбинський).

11. Спишіть, замінюючи дієслова що в дужках дієприслівниками. Поставте, де потрібно, розділові знаки.

1. Андрійко село оббіжить, вернеться червоний (сміятися, пуштувати). 2. А Василько буде хоч ціленьку ніч ту довгу зі мною сидіти, мене (слухати) та мені у вічі пильненько (дивитися). 3. Було як місяць у віконечко засвітить, Василько дивиться, очей не (зводить) (З творів Марка Вовчка). 4. Часом Остап зупинявся (прислухатися, придивлятися) (М. Коцюбинський).

12. Відподаних слів утворіть можливі форми дієприслівників.

Їхати, проїхати, везти, привезти, ламати, ходити, залишати, вивчати, летіти, рости, хотіти, лити, вилити, виїжджати, м'яти, махати, махнути, синіти, посинити, оголошувати, оголосити, забивати, забити, розстилати, розстелити, сісти, сидіти, сідати, колоти, заплести.

13. Відредагуйте речення.

1. Виходячи з вагона, у моєї валізки відірвалася ручка. 2. На протязі зовсім короткого часу Василь Іваничук став самим відомішим шахматистом України. 3. Поскільки гість не знав української мови, ми почали розмовляти на російській. 4. Сидячи в автобусі, мені стало млосно й дуже заболіла голова. 5. Постовий міліціонер зупинив перебігаючого на червоне світло пішохода. 6. Серед заходів по відзначенню цього свята були слідуючі: виступи музичних колективів, конкурси, вікторини.

Питання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається дієприкметником. Які вони мають граматичні категорії?
2. Як утворюються активні й пасивні дієприкметники?
3. Яка різниця між дієприкметником та дієприслівником та дієсловом?

Заняття 6

Предмет синтаксису. Поняття про словосполучення і речення. Просте речення. Просте ускладнене речення.

1. Предмет синтаксису.
2. Поняття про словосполучення.
3. Способи зв'язку слів у словосполученні.

Студенти повинні знати предмет і завдання синтаксису, його основні одиниці. Вміти ділити речення на словосполучення, виконувати їх синтаксичний розбір.

Завдання

1. Утворіть якомога більше можливих словосполучень із поданими нижче словами. Ягоди, нарвати, безкоштовний, борошно, важливо, вартий, байдуже.

2. Доберіть до поданих головних слів залежні. Визначте тип зв'язку утворених словосполучень.

Школа, майстер, виробництво, верстат, розкрій, підготувати, облицювати, лакувати, шліфувати, зняти. На уроці, швидко, додому, під дощем, у полі, на стадіоні, напам'ять, уголос, по-різному.

3. Доберіть і запишіть словосполучення, які б означали:

дію та її час; дію та її мету; дію та предмет; дію та місце; дію та ознаку; предмет та ознаку; предмет і дію.

4. Розбийте речення на словосполучення. Визначити у словосполученнях смислові відношення між компонентами та встановіть словосполучення за стрижневим словом.

1. Четвертий день гарячий суховій глухо дзвенить піском у помутнілі шибки (О. Олесь) 2. Спілка письменників України провела літературний вечір про Наталену Королеву – українського белетриста. 3. Яблуневі долоні прозора застигли в загусаючому жнивному повітрі тихими примарами (А. Малишко) 4. Споконвіку в народі існував звичай ніколи не викидати вже не потрібну до вжитку колиску (В. Скуратівський). 5. Дві хмароньки пливли кудись в убранні золотім і мовчки зупинилися над краєм чарівним (О. Олесь). 6. Високо-високо під вечірнім небом пролетіли табуном дикі гуси (І.Н.-Левицький).

5. Прочитайте речення, визначте їх типи, охарактеризуйте їх.

1. Як хто прийде, то ви пропали (Леся Українка). 2. Бажаєте прохолодитись, може? (Леся Українка) 3. Поклянімось – недругам

на зло – над Орїлло, що пливе у вічність, жити так, щоб сором не було нашим дітям глянути у вічі (М. Луків). 4. Сторожа, судді, вїйт – не підступити (Л. Костенко). 5. І сам не знаю, – щоб одну кохати, а другу в церкву до вінця вести (Л. Костенко). 6. Тож відпустити дівчину негайно і скасувати вирока того (Л. Костенко). 7. Можна тільки відчуть з вишини, як до сонця тяжіє земля (В. Степанюк). 8. За що себе корити? (Л. Костенко) 9. Як мені серце примусити знов повернутись в село? (А. Чубинський) 10. Не чуть їй в сні глибокому, як купчаться сніги (Б. Степанюк). 11. На оцих оновлених просторах лиш героям торувати путь (Б. Степанюк). 12. Величезні історичні зміни в нашій дійсності можна і треба показувати через долю людей, через образи (О. Довженко). 13. Мріяти й шукати, доки жити, шкварити байдужість на землі (В. Симоненко). 14. До такого стану довести людину! (О. Гончар)

6. Підкресліть головні та другорядні члени речення.

1. Сотні солов'їв щебетали на кущах молодого поросту. (Панас Мирний). 2. Серпень з вереснем стискають один одному правиці (М. Рильський). 3. Вони усі троє були вже понижені першими ж мінами ворога (О. Довженко). 4. Сорок вісім могутніх струменів злились в один пінистий велетенський водоспад і мирно шумлять, надихаючи поетів нерозумних і радуючи дітей (О. Довженко). 5. Там над водою купка людей лагодилась сідати у човен (М. Коцюбинський). 6. А три покоління селянського дому вмістились на знімках старого альбому (М. Луків). 7. А поставити крапку над «і» – то неабияке мистецтво в житті (Н. Рибак).

7. Перепишіть односкладні речення, згрупувавши їх за типами у такій послідовності: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові.

1. Той монастир недавно збудували (Л. Костенко). 2. За що, не знаю, називають хатину в гаї тихим раєм (Т. Шевченко). 3. Дивишся і не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим, гарячим і пахучим повітрям (Леся Українка). 4. Його сховали на горище, і ранок змив його сліди (А. Малишко). 5. Шануйте здобуте трудом покоління, помножте його у пошані (М. Нагнибіда). 6. За правду, браття, єднаймося щиро (Леся Українка). 7. Але як швидко побіля вогню не бігай – все рівно обпечешся (Гр. Тютюнник). 8. Тут же, біля лікарні, розкладають вогнище, варять картоплю (В. Козаченко). 9. В артілях

виспіли жнива, вантажать динь багрянні кулі, і кавуни лежать поснулі (А. Малишко). 10. Коли зважуєшся на сей крок у житті, чого ж було стояти на колінах (Леся Українка). 11. Забуду моря віщий шум чи юнь, даровану годами (А. Малишко). 12. Мої муки, мої люті, в хмарі заховаю (Т. Шевченко).

8. Випишіть словосполучення, зробіть їх синтаксичний розбір.

Легенька тінь ночі упала на землю. Заблищали зорі в чистому небі, показався і місяць з-за гори – повний, червоний, неначе в бані парився. Сумно позирав він крізь пил та куряву на людську біганину, на чудний гук міста. У кожній хаті горить світло, а великі будинки неначе у вогні палають: з їх розчинених вікон ллються де співи, де бренькіт... (Панас Мирний).

9. Відредагуйте текст.

1. Вирішуючи питання, у нас з'явилось ряд супровідних проблем. 2. Відпочиваючи у горах, до нас прибився песик. 3. Сидячи на березі, до нас підійшли знайомі. 4. Ми спостерігали за рачками в акваріумі, ворушачи вусиками. 5. Працюючи у колгоспі, мене не покидала думка піти вчитися. 6. Живучи в готельному люксі, нас щоранку зустрічав біля входу обдертий голодний кіт. 7. Я дивився на чудового метелика, махаючи крильцями. 8. Побачивши поламанний міст, нас просто вибила з планів ця подія.

10. Перепишіть, виділяючи відокремлені члени речення.

1. Любов до вітчизни починається з любові до берізки біля рідної хати, до стежки на городі втоптані дитячими ногами (М. Рильський). 2. Дніпро внизу розлитий сяє, грає, котить води (М. Рильський). 3. У Моринцях в Шевченковім краю хай буде вік благословенна хата така убога і така багата (Т. Коломієць) 4. Не називаю її раєм тії хатиночки у гаї над чистим ставом край села (Т. Шевченко). 5. Греблею йшла череда і здіймаючи куряву ревля та мекала (М. Коцюбинський). 6. Димок від розкладених на землі вогнищ прозорими струмочками здіймався до блакитного неба (М. Коцюбинський).

11. Знайдіть вставні слова і речення, поставте розділові знаки.

1. Мабуть то й буде ідеальне суспільство майбутнього, коли потребою для кожної людини стане робити для іншої тільки щось до-

бре, приємне, корисне, може навіть самопожертвоне (О. Гончар). 2. Не можна кажуть людині помолодшати, а подобрішати завжди можна (О. Гончар). 3. Це як скажімо вірувати в Бога і продавати душу сатані (Л. Костенко). 4. Ти мене, кохана, проведеш до поля я піду – і може більше не прийду (М. Рильський). 5. Невже і справді неминучість є у чергуванні радості і лиха (Л. Первомайський). 6. Справді краще в ріднім краю хоч і кості положить, ніж в чужині в супокою, хоч би і в достатку жить (І. Франко).

12. Знайдіть звертання, поясніть розділові знаки при них.

1. Що, братику, посієш, те й пожнеш (Л. Глібов). 2. Любая, милая, чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям вкрай? (П. Тичина) 3. Куди ти мчиш, куди лежиш, моїх поривів птице рання? (А. Малишко) 4. Яка ж гірка, о Господи, ця чаша (М. Зеров). 5. Ой хлопче, хлопче, ти в одчаю красі нестямній в очі глянь! (Б.-І. Антонич) 6. Розцвітай ти, веснонько красна, духом творчості все онови (П. Грабовський). 7. Благословенні ви, сліди, не змиті вічності дощами, мандрівника Сквороди (М. Рильський). 8. Брат ти мій, яка холоднеча! (Панас Мирний)

Заняття 7

Складносурядне речення. Складнопідрядне речення.

Безсполучникове складне речення

1. Засоби поєднання предикативних частин складносурядних речень.
2. Класифікація складносурядних речень.
3. Принципи класифікації складнопідрядних речень.
4. Складні безсполучникові речення з однотипними та різнотипними частинами.

Студенти повинні знати синтаксичну структуру складного речення, їх типи. Вміти виконувати повний синтаксичний аналіз складних речень за схемою; добирати й конструювати складні речення.

Завдання

1. Зіставте речення, поясніть спільні та відмінні їх риси.

1. Добро і краса житимуть вічно. 2. Я вірю, що добро і краса житимуть вічно. 3. Я вірю: добро і краса житимуть вічно. 4. Краса безсмертна, і добро житиме вічно.

2. Серед поданих речень знайдіть складносурядні, поясніть їх.

1. Останній сніг приречено білів, струмочок перший жебонів у тиші, і урочистий клекіт журавлів стояв до ранку в зорянім узвишші. 2. І віє з лугу смутком голубим, і лист упав, і це уже – навіки. 3. На екрані синього вікна ніч цвіте зірками голубими (З те. М. Луківа). 4. Хліб і сіль для друга й брата, а для ката – грім (Б. Коломієць). 5. То сонце усміхнеться нам крізь хмари, то дощик рясно землю полива (Г. Чубач). 6. Ще молоко на губах не обсохло, а він женитися надумав (Народна творчість).

3. Знайдіть такі речення, у яких між сурядними реченнями кома не ставиться.

1. Де-не-де біля ярів синіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець (М. Стельмах). 2. В лісі озиваються співи солов'їні і всі голоси весняної ночі. 3. Мавка, зачарована, тихо колишеться, усміхається, а в очах якась туга аж до сліз... 4. По білих снах рожевії гадки легенькі, гаптували мережки, і мрії ткалися золото-блакитні, спокійні, тихі, не такі, як літні... 5. Ронила сльози дрібнії, збирала в кінви срібнії... 6. Як солодко грає, як глибоко крає, розтинає білі груди, серденько виймає (З тв. Лесі Українки).

4. Поясніть складні речення з підрядними з'ясувальними, поясніть розділові знаки.

1. Про нас думають, виходячи з того, що ми робимо, який маємо вигляд, що ми кажемо і як ми це кажемо. 2. Грецький філософ Геракліт якось сказав своїм учням, що все змінюється, окрім закону змін. 3. Відчуття власної значущості є однією із тих рис, яка відрізняє людину від тварини. 4. Єдиний спосіб на землі вплинути на іншу людину – це говорити про те, чого вона хоче, і навчити її, як здобути бажане. 5. Якщо ви хочете мати однодумців, ставтесь із співчуттям до думок і бажань інших. 6. Ніколи не кажіть людині, що вона помиляється. 7. Робіть так, щоб те, на що ви спрямовуєте людей, здавалося їм нескладним. (За Д. Карнегі).

5. Накресліть моделі складнопідрядних речень, визначте типи підрядних.

1. А через рік померла удова. Зосталась хата і городу латка, І на могили – квіти і трава, І честь, яку не зрадила солдатка. 2. Неначе тіло без душі, Оселя, де немає жінки. 3. Вона мене навідує щоніч, Як не хитруй – нічого не сховати. Стоїть за крок і не відводить віч,

і не збагнеш, Вітчизна то чи мати (З тв. М. Луківа). 4. А цей ночами все сичить і свище, хоч вже перетворивсь на порошок: – Чого могла у сусіда вища і домовина довша на вершок?.. (В. Симоненко).

6. Поясніть складні речення з підрядними місця та часу, поясніть розділові знаки.

1. Де кров текла козацькая, трава зеленіє (Т. Шевченко). 2. Лесі Українці було тринадцять років, коли вона надрукувала в журналі свій перший поетичний твір (З журналу). 3. Хмельницький відновлює український політичний організм там, де він давно перестав існувати, створює могутнє високоорганізоване військо. 4. У час, коли більшість масових повстань у Європі Нового часу зазнали поразки, Велике Українське повстання 1648 р. перемогло (З тв. О. Субтельного). 5. А він пригадує село, в садку наліті сонцем сливи, там, де дитинство протекло. 6. Туди, на залиту вогнем Україну, летить моє серце, летить (З тв. В. Сосюри).

7. Знайдіть складні речення з підрядними способом дії, ступеня, порівняння.

1. Зло нічого не дає, крім зла. Вмій прощати, як прощає мати. За добро добром спіши воздати – мудрість завше доброю була (М. Луків). 2. Хай спогади линуть за вітром, немов голубі пелюстки (М. Рильський). 3. І світлість звуків, мов роса на землі. І синя тінь, мов тон віолончелі (М. Бажан). 4. Ненависть воюючих була такою великою, незліченні маси обох сторін так пристрасно жадали загибелі одна одній, убитих було так багато, що смерть часом ніби відмовлялась приймати загиблих (О. Довженко). 5. На плесі вода така темна, ніби на чорному камені настояна (М. Стельмах).

8. Серед поданих речень знайдіть складні з підрядними причинами.

1. Витри піт солоний із чола І трудись, забувши про утому, Бо людина ціниться по тому, Чи вона зробила, що могла. 2. Приїжджайте частіше додому, Щоб не мучила совість потому. Бо не вічні ні батько, ні мати, Завтра можете їх не застати. 3. Суть дружби є самопожертва, тому й нелегко другом бути (З тв. М. Луківа). 4. Що ти любиш мене та жалуєш, від того і я така веселенька (Г. Квітка-Основ'яненко).

9. Допишіть пропущену частину складного речення з підрядним мети.

1. Щоб рибу їсти... (треба в воду лізти). 2. Щоб здобути справжню незалежність... 3. Для того щоб тебе поважали... 4. Щоб бути загартованою людиною, слід... 5. Щоб стати вчителем, необхідно...

10. Знайдіть складні речення з підрядними допustовими. Поясніть їх стилістичні особливості.

1. І куди б не вертався мій шлях, У якій би не був далечіні, Серцем я у лугах і степах – На Україні, на милій Україні. 2. Рубінові грона обтяжують віти, Колише калину малиновий вітер. 3. Таку тебе запам'ятав, Таку тебе люблю і нині, Дарма, що зморшки час поклав І притуманив очі сині (З тв. М. Луківа). 4. У які б краї не водили мене нескінченні дороги – звідусіль вабив і кликав до себе ласкавий голос Росі – річки дитинства мого, милого й далекого (Г. Сіра). 5. Хоч ми собі брати, але наші кишені не сестри. 6. Хоч на споді лежатиму, та у вічі плюватиму (Народна творчість).

11. Знайдіть складні речення з підрядними умовними.

1. Коли є до чого жагота, то кипить у руках робота. 2. Як будеш з правдою кохаться, то не будеш паном зваться. 3. Коли дихнуть усі люди, то вітер буде. 4. Безглуздо керувати іншими, якщо не вмієш керувати собою. 5. Якби не було «якби», то кожен був би досконалий. 6. Тоді ціну йому знаєш, як його втрачаєш. 7. Хто хоч один раз украде, той назавжди злодієм стає. 8. Побить, то й аби-хто знайдеться, от інше діло – пожаліть (Народна творчість).

12. Знайдіть складнопідрядні речення з підрядними наслідковими та мети.

1. Я воскрес, щоб із вами жити Під шаленством весняних злив. 2. І хочеться бути дужим, І хочеться так любити, щоб навіть каміння байдуже Захотіло ожити і жити! 3. І наша юність буде хай такою, Щоб їй ніхто не задрити не міг! 4. Виніс край мій жорстоку муку, Щоб сьогодні ожив твій край. 5. Світ зігрів він своєю любов'ю, Переміряв шляхи вікові, Щоб ніколи конвалії кров'ю Не ридали ніде в траві (З тв. В. Симоненка). 6. Місяць, підводячись вгору, пірнає в загустілу хмару так, що видніється лише срібний край (М. Стельмах). 7. Листя горобини з зеленого стало жовтим, так що його важко було відрізнити від ягід (В. Гжицький).

13. Знайдіть безсполучникові складні речення, поясніть розділові знаки.

1. Гляди, не забудь: людиною будь! 2. Не всяка стежечка без спориша, не в кожній людини добра душа. 3. Вік прожить – не поле

перейти. 4. Хлопці б'ються чорт зна за що: хоч красива, та ледащо. 5. Рідної матері слівце – як літнє сонце: бо хоча й єсть на світі хмаренько, а все-таки від нього тепленько. 6. У новопобудовану хату насамперед вносять ікони і вішають їх у красному куті; під ними, на покутті, ставлять діжу; на стіл кладуть хліб із сіллю (Г. Вулашев). 7. Є – слово, як мед солодке; нема – слово, як полин гірке. 8. Земля наша мати: всіх зрівняє і помирить (Нар. тв.).

14. Перебудуйте речення так, щоб вийшли безсполучникові складні конструкції.

1. Він зрозумів, що життя дається лише один раз і двічі молодим не бути. 2. Золотіє вечірня тополя, й дивним світлом горять небеса, покотилась зоря, мов сльоза, У долоні пшеничного поля. 3. Доброта – це наче руки мами, на яких тримається життя. 4. Якщо раніше встанеш, то більше діла зробиш. 5. Наука вчить багато, а життя – ще більше. 6. Найшла коса на камінь, бо коса не втне, а камінь не подається! (Народна творчість).

15. Поясніть розділові знаки у складних реченнях із різними видами зв'язку.

1. Безумовною рисою психічного укладу українця є емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм; найяскравіше виявляються ці риси в естетизмі українського народного життя і обрядовості; ... одним з боків емоціоналізму є і своєрідний український гумор, що є одним із найбільш глибоких виявів «артистизму» української вдачі (Д. Чижевський). 2. Важливо, який ти насправді, а не за кого тебе вважають. 3. Люби мене в середу, а в неділю, як приберуся, то, може, на тебе й не подивлюся. 4. Найнявся – продався: скажуть дверима скрипати, то і скрипай (Народна творчість).

Питання для самоконтролю

1. У якому випадку не ставиться кома в складносурядному реченні?
2. На які види і підвиди поділяються складнопідрядні речення? Які існують засоби зв'язку простих речень у складнопідрядному?
3. Назвіть види супідрядних речень і речень з послідовною підрядністю. Наведіть приклади.
4. Які речення називаються безсполучниковими складними реченнями?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання № 1 Грамаіичні категорії іменника

Питання

1. Охарактеризуйте збірні, матеріально-речовинні та одиничні іменники.
2. Як визначити рід невідмінюваних іменників? Наведіть приклади словосполучень: *прикметник + невідмінюваний іменник*.

Завдання

1. Знайдіть у довідниках та запишіть іменники, що не співпадають у роді з російською мовою при однаковому звучанні (напр. рос. *Сибирь* – ж.р.; укр. *Сибір* – ч.р.).
2. Наведіть приклади іменників спільного роду (не менше десяти).
3. Визначте грамаіичний рід поданих іменників, його ознаки.
Багаття, білка, суддя, родич, зал, касир, Дмитро, гортань, горобець, дівчисько, Євген, Тесленко, Лідія, лялька, Женя, пісняр, хлопець, дівчина, ведмежа, господиня, нероба, сузір'я, артист, шосе.
4. Утворіть від поданих іменників, де можливо, іменники жіночого роду, визначте словотвірний афікс, уточніть сферу вживання форм жіночого роду.
Жнець, глядач, виконавець, пацієнт, доцент, ректор, завуч, бібліотекар, читач, тренер, керівник, обранець, співець, друкар, водій, комбайнер, журналіст, дипломат, дипломант, жартівник, режисер, терапевт, санітар, юрист, лейтенант, радник, порадник.
5. Визначте рід поданих іменників. Кожен іменник поєднайте з прикметником за змістом.
Рукопис, біль, ступінь, живопис, ярмарок, продаж, насип, накип, степ, Сибір, запис, підпис, резюме, декольте, конференсьє, манго, маестро, мадам, шимпанзе, ательє, есперанто, денді, вето,

леді, шасі, кіно, метро, Чикаго, Гельсінкі, Чилі, Перу, Міссурі, Сочі, Ай-Петрі, США, ТЕЦ, ВАК, інформбюро.

6. Розкрийте дужки, вживаючи дієслово у потрібній граматичній формі роду.

На зборах (виступити) директор школи Дмитренко Олександра Миколаївна, до студентів (звернутися) керівник групи Лідія Потапівна, графік складання заліків (повідомити) заступник декана Валентини Валентинівна Щербак, конференцію читачів (провести) бібліотекар Марина В'ячеславівна Чоботарьова.

7. Наведіть приклади іменників, що вживаються тільки у множині (не менше десяти).

8. Наведіть приклади іменників, що вживаються тільки у однині (не менше десяти).

Завдання № 2

Творення ступенів порівняння якісних прикметників.

Творення присвійних прикметників

Питання

1. Значеннєво-граматичні розряди прикметників.
2. Поясніть перехід прикметників в іменники.
3. Особливості відмінювання прикметників.

Завдання

1. Випишіть словосполучення з прикметниками у такій послідовності: у називному відмінку однини чоловічого роду, потім – у давальному і місцевому відмінках однини жіночого роду, за ними – в родовому множини, в орудному однини чоловічого й середнього роду й нарешті в місцевому відмінку однини цих же родів.

*Дівоч...ї голос, дівоч...ї красі, у дівоч...м голосі, дівоч...м голо-
сом, новітн...м досягненням, новітн...х досягнень, дівоч...х голосів,
гаряч...ш...м днем, гаряч...м залізом, гаряч...ш...х днів, у лисяч...ї
норі, лисяч...ї слід, палаюч...ї промінь, у палаюч...м промені, на
колюч...ї гілці, колюч...ш...х шпів, колюч...ш...м поглядом, на ви-
сок...ї ноті, висок...м парканом, на висок...м паркані, висок...ї бу-
динок, плакуч...ї вербі, плакуч...х верб, плакуч... верби.*

2. Запишіть слова у дві колонки залежно від –н- чи –нн- у кожному слові. Поясніть їх правила правопису.

Нагромадже...ий, дарова...ий, погаше...ий, виїждже...ий, заслуже...ий, незбагне...ий, скопійова...ий, збудова...ий, сформульова...ий, нездола...ий, неоцінне...ий, невблага...ий, несаказа...ий, нескінче...ий, скля...ий, да...ий, дерев'я...ий, натхне...ий, організава...ий, незрівня...ий, відда...ий, розпрода...ий, згуртова...ий, греча...ий, написа...ий, лебединий, беззахис...ий.

3. Використовуючи будь-які слова із попередньої вправи, напишіть невеликий твір-фантазію: *«Несказане лишилось неказаним»* (Л. Костенко).

4. Запишіть, розкривши дужки. Поясніть, як змінюється лексичне значення, граматичні форми прикметника при поєднання його з іменниками, поданими в дужках; доберіть синоніми до прикметника у кожному словосполученні.

Світлий (зорі, день, кімната, тканина, вода, звуки, настрій, туга, очі, душа, любов, пам'ять, голова); складний (реакція, ніж, система, обставини, малюнок, душа, характер, завдання); довгий (шлях, вечори, відпустка, карбованець, пісня, язик).

1. Утворіть можливі форми ступенів порівняння від прикметників, поданих разом з іменниками. Чи від усіх прикметників вони утворюються? Якщо ні, дайте відповідні пояснення.

Червоний круглий м'яч, красивий маленький хлопчик, ультрамодний новий костюм, швидкий вороний кінь, маленьке рябеньке курчатко, глибокі карі очі, старий кривий дідусь, весела світловолоса дівчина, ніжна материнська ласка, цікавий художній фільм, красиве старовинне місто, чуйна молода людина, щире дружнє вітання, холодний колючий вітер.

2. Від прикметників, де можливо, утворіть ступені порівняння.

Чорний, дужий, густий, гіркий, рідкий, далекий, мідний, мудрий, кисло-солодкий, жорсткий, невмирущий, зеленавий, дорогий, важкий, близький, тяжкий, вузький, низький, високий, товстий, довгий, багатий, короткий, легкий, тонкий, швидкий, малий, глибокий.

3. Від наведених іменників утворіть присвійні прикметники за допомогою суфіксів – *ин* (–*їн*), –*ів* (–*їв*).

Байкар, бригадир, пасажир, Олексій, ювіляр, рибалка, Галя, Сашко, Чіпка, Ігор, Костя, Микита, Лукаш, Джеря, Марія, Андрій.

4. Перекладіть словосполучення українською мовою.

Самый честный, самый смелый, самый глупый, самый веселый, самый быстрый, самый любимый, самый плохой, самый умный, самый скромный.

Заняття 3

Загальна характеристика числівника як частини мови.

Питання

1. Поясніть узгодження числівників з іменниками.
2. Наведіть приклади усіх груп кількісних числівників.
3. Як числівники поділяються на групи за будовою?

Завдання

1. Напишіть порядкові числівники словами.
425 000-й, 6 000-й, 136 000 000-й, 248-й, 50 000 000-й, 143-й, 2 000-й, 364-й, 8 000 000-й, 190 000-й, 5 000-й, 450-й.

2. Утворіть складні прикметники, у яких перша частина – числівники.

25 кілометрів, 60 грамів, 157 днів, 345 кілограмів, 1 000 рук, 746 літрів, 7 тонн, 3 000 літ, 259 вулиць, 356 метрів, 22 вагони, 594 грами, 3 поверхи, 50 років, 125 літ, 69 центнерів, 54 секунди.

3. Розкрийте дужки, поставте іменник у потрібному відмінку, узгодивши його з числівником.

Два (будинок) справді було вже заселено. Три (поверх) уже збудували. Чотири (місяць) тривала облога міста. П'ять і дві десятих (кілометр) дороги заасфальтовано. Сім і одна десята (день) тривав експеримент. Три (тиждень) ішли дощі. Чотири (віз) стояли на подвір'ї.

4. Додайте до кожного з іменників числівники *два, три, чотири*; запишіть утворені словосполучення.

Учитель, Марія, клен, стіл, ручка, голова, крісло, палиця, дерево, липа, серце, хлопець, рука, депутат, відсоток, кілограм, кандидат, пень, вікно, палець, заєць, яблуко, карбованець, долар.

Заняття 4

Морфологічні категорії дієслова.

Питання

1. Значення і граматичні ознаки дієслова. Категорія виду.
2. Категорія дієслівного стану. Категорія способу.
3. Категорія особи. Безособові дієслова.

Завдання

1. Поставте дієслова в другій і третій особі однини та множини теперішнього часу дійсного способу. Визначте дієвідміну кожного слова.

Боротися, зупинитися, клеїти, колоти, повірити, вручити, мати, виходити, цікавитися, кликати, зумовити, підвищити, знаходити, забезпечити, перемогти, перемагати.

2. Від поданих дієслів утворіть форми першої особи однини. Простежте чергування приголосних, підкресливши їх.

Водити, возити, розграфити, припекти, скакати, полоскати, захотіти, наздогнати, переходити, викосити, натравити, їздити, ненавидіти, нагородити, приладити.

3. Від поданих дієслів утворіть співвідносні видові форми.

Пригорнутись, прибирати, жаліти, милувати, перелити, мліти, непритомніти, схаменутися, нездужати, усміхатися, чекати, відшуміти, приходити, телефонувати, витирати, перемивати, задумувати, заробляти, передавати, учити, занедужати, приміряти, досипати.

4. Запишіть подані дієслова двома групами: дієслівні форми дійсного і наказового способів.

Шануймося, вчимо, навчаємо, дзвениш, вертайся, вертаєшся, звучить, підводитеся, підведіть, підходь, підійде, виводьмо, вивозимо, прочитаймо, зберімося, малюємо, виконуємо, зупиніте, прийдете, хай скаже, поважаєте, стежмо.

5. Утворіть особові форми однини й множини від поданих дієслів. Поясніть відмінності в особових закінченнях утворених форм.

Гомоніти, молотити, креслити, прикріпити, заспокоїти, мріяти, кохати, спати, пекти, гоїти, кришити, уболювати, зустрічати, любити, фарбувати, боротися, їздити, святкувати, гасити, вишивати, смалити, сіяти, лазити.

Заняття 5

Загальна характеристика прислівника як частини мови

Питання

1. Визначення прислівника.
2. Морфологічні розряди прислівників та їх синтаксична роль.
3. Розряди прислівників за значенням.

Завдання

1. Перепишіть прислівники, дотримуючись правил правопису.

Час / від / часу, з / гори, на / ходу, на / початку, до / побачення, до / дому, де / небудь, без / відома, на / бік, на / четверо, на / прощання, на / силу, чим / дуж, до / пари, на / весні, на / совість, рік / у / рік, видимо / не / видимо, в / обмін, по / моєму, по / суті, по / волі, в / головному, в / голос, на / славу, зі / зла, хоч / не / хоч, за / рахунок, в / розсип, у / вічі, без / сумніву, від / ранку / до / вечора, в / рівень, до / пори, на / відмінно, в / цілому, одним / один, по / всяк / час, на / гора, в / нічию, с / під / лоба, всього / на / всього, рано / вранці, що / правда, де / далі, слово / в / слово.

2. Складіть або виберіть з газет чи художніх творів речення з такими прислівниками і співзвучними з ними словами:

Навіки – на віки, назустріч – на зустріч, удень – у день, знизу – з низу, збоку – з боку, утрюх – у трюх, по-перше – по перше, доволі – до волі, по-батьківському – по батьківському, востаннє – в останнє, вголос – в голос, на решті – на решті, по-своєму – по своєму, угору – у гору, напам'ять – на пам'ять.

3. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис прислівників.

1. Ще треті півні не співали, ніхто (ні) де не гомонів (Т. Шевченко). 2. Перший промінь вранішнього сонця (не) сподівано заглянув у вікно. 3. Легенький літній вітер (не) швидко відкотив пилюку за річку (Ю. Збанацький). 4. Навколо жито, тільки (не) подалеку гордо стоїть невисока крислата польова груша, кидає довгу тінь до села (Ю. Збанацький). 5. Я бачу – з жил (не) впинно кров тече (Леся Українка). 6. Було щось (не) вимовно радісне, життєдайне в цьому сонячному дощі... (О. Довженко). 7. Може, кому то їй чудо буває, а мені (ні) відкіля його ждати (Панас Мирний). 8. Він ясно розумів, що порятунку вже чекати (ні) звідки (М. Ткач). 8. Надворі було (не) жарко, а прохолодно.

4. Поділіть прислівники на групи за морфологічними типами, з'ясуйте правопис складних прислівників.

Всмак, донедавна, досита, наперед, наприкінці, по-простому, задаремно, попросту, втричі, задовго, як-небудь, тричі, післязавтра, коли-не-коли, мовчки, внічию, навсидячки, крадькома, велично, раптом, разом, вдесятеро, вздовж, досхочу, самохіть, ліворуч,

по-солдатськи, навколишки, загадково, щороку, босоніж, навсібіч, очевидно.

5. Випишіть прислівники з пояснювальними словами, вко-
найте їхній морфологічний аналіз.

*Колись дуже давно на узбережжі Чорного моря жили люди.
Вони орали землю, випасали худобу, рибалили.*

*Восени, коли закінчувались польові роботи, люди виходили на
берег моря, співали, танцювали, влаштовували веселі ігри, які закін-
чувались пусканням стріл щастя.*

*Дивитись на ці ігри виходив з морських глибин цар морів та
океанів Нептун. Це був надзвичайно страшний і сердитий володар
морської стихії.*

– Я всіх вас поховаю в безодні морській! – заревів він.

*Жінки, дивлячись на своїх синів, замислились. Цар морський
і справді може поховати їхніх дітей у морі. А жінки були тут силь-
ні, вродливі і ніколи не старіли.*

Заняття 6

Предмет синтаксису. Поняття про словосполучення і речення

Питання

1. Словосполучення і речення як синтаксичні одиниці. Розділи синтаксису.
2. Словосполучення як синтаксична одиниця.
3. Синтаксичні зв'язки у словосполученні.
4. Ознаки речення. Зовнішньосинтаксична структура речення.
5. Класифікація речень за метою висловлювання.
6. Типи речень за будовою: двоскладні та односкладні; непоширені та поширені; прості та складні.

Завдання

1. Утворіть словосполучення, в яких наведені слова виступа-
ли б у ролі головних.

*Говорити, краса, осінь, піклуватися, ходити, мрія, подяка, ігри,
вивчати, діти, сніг, пісні, мова, початок.*

2. Згрупуйте подані словосполучення за смисловими відношен-
нями між головним і стрижневим словами.

Згадувати батьків, місячна ніч, материнська пісня, сяяти вгору, людина без досвіду, наша слава, портрет сестри, батькова лінія, розповідати захоплено, діяти наперекір, схвалений урядом, коліскова пісня, приготувати дітям, перші четверо, сплачувати борги, надзвичайно уважний, багатий урожай, здібний до навчання, човен з мотором, чітко вимовити, принести квіти, удвічі дорожчий, значно кращий, написання листа, зичити щастя, велич духу.

3. Охарактеризуйте словосполучення, утворені способом узгодження. З'ясуйте, яка частина мови з якою узгоджується та за якими граматичними категоріями (рід, число, відмінок).

Батьківська земля, пам'ятна зустріч, материнська ласка, наша гордість, українська мова, п'ятий день, молода професор, гарний настрій, зелені Карпати, двадцятирічна дівчина, рідне село, кожен день, дикі гуси, моя любов, пиничні колоски, затверджений проект, батькова порада, синівська турбота, твої переживання, трава звіробій, місто Черкаси.

4. За поданим початком продовжте розповідь. Підкресліть словосполучення, утворені способом узгодження.

Місто Київ! Оспіване багатьма поетами і письменниками, композиторами і художниками. Кожен, хто побував у Києві, зачарований схилами правого берега, золотим чолом Софійського собору...

5. Утворіть словосполучення способом керування з поданими словами.

Вказувати, говорити, розмірковувати, боротися, заперечувати, виконати, вітати, вдивлятися, вибачати. Схожий, подібний, дорогий, вдячний, відомий, знайомий. Мрія, віра, надія, турбота.

6. Утворіть словосполучення способом прилягання, використавши в ролі головного подані слова.

Цікавий, приїхати, розповідати, робота, майстер, сьогодні, по-дитячому, веселий, працювати, дивитися, відповідати, зустріч, іти, читання.

Заняття 7

Складносурядне речення. Складнопідрядне речення

Питання

1. Складносурядне речення. Змістові та структурні особливості цих речень.
2. Засоби поєднання предикативних частин складносурядних речень.
3. Єднальні, протиставні та розділові сполучники у складносурядному реченні.

Завдання

1. Випишіть з художніх текстів 8 складносурядних речень зі значеннєвим відношенням одночасності, послідовності дії, чергування, протиставлення, взаємовиключення дій.

2. Використовуючи різні сполучники, продовжте речення так, щоб утворилися складносурядні, охарактеризуйте їх.

1. По узліссі і на галяві зеленіє перший ряс... 2. Посеред неба гнеться на південь Чумацький Шлях... 3. Над водою вставав туман... 4. З теплого вирію прилетіли ластівки і поселилися в гніздах під стріхою... 5. То згадував далеку батьківську домівку... 6. На травах тремтіла зерниста роса... 7. Зелений острів купався в золотому надвечір'ї...

3. Перепишіть речення, правильно розставивши розділові знаки. Поясніть, в яких випадках кома між предикативними частинами складносурядного речення не ставиться.

1. В країнах теплих, полудневих злітає дощ із хмар рожевих і переймають на путі його проміння золоті (Олесь). 2. Тільки дуб стоїть у листі і калинонька в намисті (Познанська). 3. Підведу усміхнене обличчя і по квітці світла у очах (Йовенко). 4. сам вперед іди і другого за собою веди (н.тв.). 5. Нас ворог сто разів хотів зламати та ми лиш гартувалися в борні (П. Ребро). 6. Всім серцем любіть Україну свою і вічні ми будемо з нею (Сосюра). 7. Калиночка буде цвісти а ти, синку, будеш рости (колискова). 8. Скільки ж то сили і скільки то муки! (Рильський). 9. Де не візьметься вітерець і задзвеніли раптом очерета сопілками (Шевчук).

4. Серед наведених речень визначте типи складнопідрядних речень нерозчленованої структури. Підкресліть сполучні засоби.

1. Кожному призначена межа, де порветься тихою струною муками натягнута душа (Симоненко). 2. Кому правди не треба, тому й честь не потрібна (н.тв.). 3. Знай, що в житті є ще один ніким не писаний закон – закон сімейного життя (Цюпа). 4. Будем слухати з тобою, як степи співають, як шумлять широкі ріки, як вітри гуляють (Олесь). 5. Стає майстром педагогічної праці найшвидше той, хто відчув у собі дослідника (Сухомлинський). 6. Люди, які жертвують усім для інших, творять святу справу (Загребельний).

5. Доберіть з художніх творів шість складних речень з підрядними означальними, що мають різні засоби зв'язку; проаналізуйте їх.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТУ

1. Поняття національна мова і літературна мова.
2. Найістотніші ознаки літературної мови. Форми її існування.
3. Мовні норми. Види норм.
4. Функції мови в суспільстві.
5. Мовне законодавство та мовна політика в Україні.
6. Конституція України про функціонування та розвиток мов в Україні.
7. Предмет і завдання фонетики і фонології.
8. Характеристика голосних та приголосних звуків.
9. Зміни звуків у мовному потоці.
10. Комбінаторні фонетичні зміни.
11. Позиційні фонетичні зміни. Позиційні чергування /у/, /і/.
12. Одиниці та засоби надсегментної фонетики: склад, наголос, інтонація.
13. Типи наголосу.
14. Орфоепія. Основні правила вимови голосних та приголосних.
15. Засоби милозвучності української мови.
16. Становлення писемності в Україні.
17. Сучасний український алфавіт.
18. Орфографія. Фонематичний принцип орфографії.
19. Морфологічний принцип української орфографії.
20. Історичний та смисловий принципи української орфографії.
21. Предмет і завдання лексикології.
22. Слово як основна одиниця мови: його основні ознаки й функції.
23. Однозначні й багатозначні слова.
24. Типи багатозначності в українській мові.
25. Використання полісемії в журналістських текстах.
26. Переносне вживання слова (метафора, метонімія, синекдоха).
27. Омонімія в сучасній українській мові.
28. Типи омонімів. Міжмовні омоніми.
29. Явище паронімії в українській мові. Поняття про слова-пароніми.

30. Синоніми, їх місце й роль у лексико-семантичній системі.
31. Типи синонімів.
32. Перифраз та евфемізми у мові ЗМІ.
33. Антонімія в українській мові. Типи антонімів за структурою і семантичною сутністю протилежності.
34. Лексика успадкована, власне українська та запозичена.
35. Тематичні групи запозичень. Інтернаціоналізми, варваризми, екзотизми, їх використання.
36. Термінологічна лексика. Сфери поширення й функції термінів.
37. Пасивний склад української лексики. Застарілі слова.
38. Неологізми. Лексичні інновації в мові ЗМІ.
39. Ономастика. Класифікація власних назв.
40. Джерела української фразеології. Типи фразеологічних одиниць.
41. Роль фразеологізмів у мові мас-медіа.
42. Прислів'я та приказки. Крилаті слова.
43. Лексикографія як розділ мовознавства. Типи словників.
44. Будова слова. Значущі частини слова.
45. Розрізнення морфем за значенням та за місцем у слові.
46. Поняття про похідну, непохідну і твірну основи.
47. Способи словотворення в українській мові.
48. Особливості словотвору різних частин мови.
49. Предмет морфології. Частини мови і принципи виділення їх.
50. Граматична категорія роду, числа, відмінка іменника.
51. Поділ іменників на відміни.
52. Особливості відмінювання іменників.
53. Правопис складних іменників.
54. Творення чоловічих та жіночих імен по батькові.
55. Загальна характеристика прикметника як частини мови.
56. Розряди прикметників за значенням.
57. Творення ступенів порівняння якісних прикметників.
58. Творення присвійних прикметників.
59. Загальна характеристика числівника як частини мови.
60. Розряди числівників за значенням і граматичними ознаками.
61. Особливості відмінювання кількісних числівників різних груп.
62. Особливості відмінювання порядкових числівників.
63. Значення займенників.

64. Співвідношення займенників з іншими частинами мови.
65. Групи (розряди) займенників за значенням.
66. Відмінювання займенників різних розрядів.
67. Загальна характеристика дієслова як частини мови.
68. Морфологічні категорії дієслова.
69. Категорія виду, перехідності/неперехідності дієслів.
70. Дієслівний стан, спосіб.
71. Часи дієслова.
72. Дієвідмінювання, особи дієслова.
73. Безособові дієслова.
74. Дієприкметник як форма дієслова.
75. Активні та пасивні дієприкметники.
76. Дієприслівник як форма дієслова.
77. Дієприслівники доконаного і недоконаного виду.
78. Розряди прислівників за значенням.
79. Групи прислівників за значенням.
80. Ступені порівняння прислівників.
81. Написання прислівників разом, окремо, через дефіс.
82. Службові частини мови та їх відмінність від повнозначних.
83. Предмет синтаксису. Поняття про словосполучення і речення.
84. Просте речення, його внутрішньосинтаксична структура.
85. Класифікація речень.
86. Головні члени двоскладного речення.
87. Другорядні члени речення, способи їх вираження.
88. Односкладні речення, їх типи.
89. Просте ускладнене речення.
90. Поняття про складне речення.
91. Засоби поєднання частин складного речення.
92. Складносурядне речення, різновиди, пунктуація.
93. Складнопідрядні речення, їх структурні особливості та засоби зв'язку між частинами.
94. Безсполучникове складне речення.
95. Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні.
96. Складні синтаксичні конструкції.
97. Конструкції з чужим мовленням. Особливості цитування.
98. Принципи української пунктуації
99. Вплив структури речення та інтонації на пунктуацію.
100. Система розділових знаків та їхні основні функції.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Назаренко О. М., Грушевська Ю. А., Писаренко Л. М. Українська мова у ЗМІ. Частина друга: навчально-методичний посібник. Одеса., 2019. 128 с.
2. Бодик О.П., Рудакова Т. М. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 416 с.
3. Деркач Л. М. Д. Морфологія: матеріали для практичних занять та самостійної роботи. Луцьк: Надстир'я, 2019. 80 с.
4. Вербич С. Граматика української мови в таблицях за оновленим правописом. Київ: Арій, 2022. 128 с.
5. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): Навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с.
6. Масицька Т. Є. Синтаксис української мови: навчально-методичні рекомендації до виконання практичних завдань і самостійної роботи. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 96 с.
7. Микитюк О. Сучасна українська мова: самотність, система, норма. Навчальний посібник. Шосте видання, зі змінами. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2020. 440 с.
8. Український правопис. К., 2019. 391 с.

Список допоміжних джерел

1. Васенко С. А. Фахова українська мова. Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 272 с.
2. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова. Київ: Літера, 2021. 560 с.
3. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ: Навчальна книга – Богдан, 2022. 304 с.
4. Маленко О., Борисов В. Українське мовознавство як науковий дискурс: навч. посіб. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. 164 с.
5. Загнітко А. П. Теорії сучасних лінгвістичних вчень: навч. посібник Вінниця: Твори, 2019. 527 с.
6. Назаренко О. М., Кабанцева Н. В. Мовна компетенція студентів як основа культури мови: особливості та порушення норми.

Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. Вип. 74 (2). Київ, 2023. С. 148–160.

7. Назаренко О. М., Макеєва Д. О. Мовна картина світу як віддзеркалення свідомості в міжкультурній комунікації. Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу: стратегії розвитку: матеріали II Міжнародної наук.-практичн. конференції Ч. 2. Львів-Торунь: Liha-Pres 2022. С.77–81.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ (РЕКОМЕНДАЦІЇ) ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ, ЯКІ ПРОВОДЯТЬ ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ

Проведення практичних занять уможливило вирішувати основну дидактичну мету – розширення, поглиблення й деталізація наукових знань, отриманих здобувачами вищої освіти на лекціях та в процесі самостійної роботи і спрямованих на підвищення рівня засвоєння навчального матеріалу, прищеплення умінь і навичок, розвиток наукового мислення та усного мовлення здобувачів вищої освіти.

Завдання практичного заняття:

- підготовка до самостійного виконання практичних завдань;
- підготовка здобувачів до складання заліку та іспиту;
- набуття вмінь застосування теоретичних знань на практиці;
- підготовка до майбутньої практичної діяльності тощо.

Основною вимогою до проведення практичних занять є забезпечення розуміння здобувачами теоретичних основ і творчого виконання практичної роботи. Ефективність практичного заняття залежить від самостійності виконання роботи кожним здобувачем вищої освіти.

Практичні заняття проводяться в об'ємі, не меншому, ніж зазначений у цьому комплексі для таких занять.

При підготовці до практичних занять викладачеві бажано обговорити зі здобувачами структуру заняття, та вимоги до них, а саме: здобувач вищої освіти повинен проаналізувати свій конспект лекції, рекомендовані літературні та нормативні джерела до теми, скласти робочий запис відпрацьованого матеріалу і використати його при відповіді на запитання заняття.

При проведенні практичних занять викладач заздалегідь формує структуру проведення заняття, у якому визначає порядок і послідовність заслуховування підготовлених відповідно до теми заняття доповідей, обговорення їх, опитування студентів, проведення

захисту рефератів, у разі наявності таких та проведення дискусії з теми заняття.

Практичні заняття є найважливішим засобом розвитку у майбутніх спеціалістів досвіду самостійної діяльності. Це досягається шляхом виконання відповідних умов:

- продумане планування навчального матеріалу: встановлення логічного зв'язку з матеріалами, вивченими раніше, використання знань, отриманих на лекціях на професійній і міжпредметній основі;

- озброєння здобувачів вищої освіти методикою читання і конспектування, складання планів і тез виступу, вирішення задач, виконання практичного завдання і написання звітів;

- урахування індивідуальних особливостей і готовності в до виконання практичного завдання, звертання уваги на найбільш складні для засвоєння розділи, обладнання робочих місць сучасними технічними засобами навчання, електронно-обчислювальними машинами тощо;

- раціоналізація самостійних занять здобувачів: правильне визначення витрат часу, оптимізація змісту і внесення до системи завдань оптимального поєднання методів навчання. Формування умінь і навичок відбувається через різні дії та багаторазові повторення – через вправи.

Оцінка доповідей, відповідей на запитання оцінюються за національною шкалою, про що ставиться відмітка у журналі академгрупи.

При проведенні занять, крім відповідей на питання (відповідно до рекомендованих планів), здобувачі розв'язують ситуативні завдання (задачі).

Оцінювання вирішення ситуативних завдань проводиться також за національною шкалою, про що робиться відмітка в журналі академгрупи.

Зміст

ВСТУП	3
СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	7
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН	8
НАВЧАЛЬНИЙ КОНТЕНТ	10
ПЛАНІ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	49
ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	67
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ	72
НАВЧАЛЬНИЙ КОНТЕНТ. 2 ЧАСТИНА	74
ПЛАНІ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	120
ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	144
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТУ	154
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	157
МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ (РЕКОМЕНДАЦІЇ) ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ, ЯКІ ПРОВОДЯТЬ ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ	159

Навчальне видання

УКРАЇНСЬКА МОВА У ЗМІ 1 ТА 2 ЧАСТИНА

Навчально-методичний посібник

для підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань 06 «Журналістика», спеціальності 061 «Журналістика»

Укладачі:

Оксана Миколаївна Назаренко,
Юлія Андріївна Грушевська

Електронне видання

В авторській редакції

Ум-друк. арк. 9,4. Зам. № 2402–18.

Видавець ПП «Фенікс»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).

Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.

e-mail: fenix-izd@ukr.net